

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS

**DAĞISTAN DİLLERİNDE (KUMUKÇA, AVARCA,
DARGİCE) ARAPÇA VE FARŞA UNSURLAR**

ALİKHAN NURMAGOMEDOV
140101013

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Musa DUMAN

İSTANBUL 2017

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS

**DAĞISTAN DİLLERİNDE (KUMUKÇA, AVARCA,
DARGİCE) ARAPÇA VE FARŞA UNSURLAR**

ALİKHAN NURMAGOMEDOV
140101013

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Musa DUMAN

İSTANBUL 2017

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı yüksek lisans program 14010101 numaralı öğrencisi Alikhan Nurmagomedov'un ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**Dağıstan Dillerinde (Kumukça, Avarca, Dargice) Arapça ve Farsça Unsurlar**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **25.05.2017** tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Musa DUMAN

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

(Jüri Başkanı-Danışman)

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

**Yrd. Dç. Dr. Feryal
KORKMAZ**

(Jüri Üyesi)

İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinin yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Alikhan Nurmagomedov

DAĞISTAN DİLLERİNDE (AVARCA, KUMUKÇA, DARGİCE) ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR

ÖZET

Diller yeni uygarlıkların etkisinden yararlanarak oluşup gelişir. Dil, insansız var olmaz. İnsan yaşadıkça dil de var olmaktadır, çünkü toplumun oluşturulmasında büyük bir rolü vardır. Toplumun kültür değerlerinin yaratıcı ve taşıyıcı rolünü oynamaktadır.

Arapça, Farsça, Türkçe gibi Dağıstan dillerine giren yabancı unsurların birçoğunda anlam değişikliği olmasa da, yapı değişikliği olmuştur. Örneğin Arapçakökenli bir kelime olan “fayda”, Dağıstan dillerinin yapısından etkilenerek “payda” şeklinde telaffuz edilmektedir.

Alıcı dilin özellikleri metotlarına uyduğunda yabancı unsurların ve bu unsurların söz türetme araçlarının adaptasyonu daha kolay sağlanabilir. Arapça unsurlar Dağıstan dillerine yoğun bir şekilde girerken yeni söz türetme araçları yaratmamış, aksine bu dillerin kurallarına uyarak var olmuşlardır. Alıcı dillerdeki yabancı dillerin leksik alanını ve kapsamını saptayabildiğimiz halde gramere etkisinin izlerini takip etmek daha zordur. Çünkü gramer birkaç spesifik özelliklerden oluşmakta ve konuşma dilini yansıtmaya vazifesini taşımaktadır.

Çalışmamızda Dağıstan dillerindeki (Avarca, Dargice, Kumukça) Arap ve Fars unsurları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeleri: Arapça ve Farsça unsurları, Avarca, Dargice, Kumukça, İslam dini, dil iletişimi

ARABIAN AND PERSIAN BORROWINGS IN DAGESTAN LANGUAGES (KUMYK, AVAR, DARGIN)

ABSTRACT

Languages arise and develop due to the influence of new cultures and civilizations. Language can't exist without humans. There is no society without language as it maintains and conveys cultural values. Despite the fact that Turkish, Arab and Persian borrowings have no semantic differences in Dagestan languages they differ in formation and structure and undergo sound changes, e.g. fayda-payda.

In case of adjusting to the norms of the recipient language, borrowings are easily assimilated. Arab borrowings in Dagestan languages haven't created new types of word formation.

It is much easier to follow the influence of Arab and Persian borrowings on the lexis compared with the grammar.

The article examines Arab and Persian borrowings in Kumyk, Avar and Dargin.

Key Words: Arab and Persian borrowings, Avar, Kumyk, Dargin, Islam, linguistic contacts.

ÖNSÖZ

‘Dağıstan dillerinde (Avarca, Kumukça, Dargice) Arapça ve Farsça Unsurlar’ başlıklı çalışmamızda Dağıstan dillerindeki Arap ve Fars unsurları incelenmektedir. Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır:

Çalışmamızın “İslam dininin ve Arapların etkisinin Dağıstan’a yayılması” adındaki birinci bölümünde, İslam dininin ve Arap Müsülmanların Dağıstan’a gelişleri ve Dağıstan halkının kültür ve dillerine olan etkisi yansıtılmaktadır. İslam dininin ve Arap Halife’nin Dağıstan milletlerinin yayılmasında büyük bir rolü vardır. Bazı bölgelerin ahalsinin sert direnişleriyle karşılaşmasına rağmen (Hazar Kağanlığı ve oradaki siyasi topluluklar ile sert çarpışmalar meydana gelmiştir), zamanla bu direnişler zayıflamış ve Dağıstan milletleri yeni dini kabul etmişlerdir.

“Dağıstanın Arapça Yazılı Hazinesi” adlı ikinci bölümde Dağıstan milletlerinin Arapça yazılı eserleri, Arap dilinin Dağıstan dillerine etkisi, ünlü gramer eserleri, ‘Adjam’ dili (Arap harfli kullanan Dağıstan dilleri) ve Arapça yazılı eserlerin o dönemdeki eğitimsel, politik, ekonomik ve sosyal durumuna yer verilmektedir.

“Dağıstan Dillerindeki Arap ve Fars Unsurları” adındaki üçüncü bölümde Dağıstan’ın en kalabalık nüfusa sahip milletlerinden Avar, Kumuk ve Dargi dillerinin kelime haznesinden bahsedilmiştir. Bu bölümde, yukarıda söz ettiğimiz milletler hakkında bilgiler, dillerin özellikleri, Arapçanın bu dilleri nasıl etkilediği yansıtılmaktadır. Arapçadan gelen kelimelerin dillerinin farklılık veya benzerlikleri belirtilmiş, terimler, sözcükler konulara göre ayrılmıştır. Sonuç kısmında ise araştırmanın neticesi yansıtılmaktadır.

Bu tez hazırlanırken sabırı ve bilimsel desteğini benden esirgemeyen, söylediklerimi dikkde alarak her daim yol gösteren, benimle engin bilgisini, kaynaklarını ve değerli vaktini paylaşan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Musa DUMAN’a teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyuyorum.

Bu çalışmanın her aşamasında değerli desteğini gördüğüm eserin tashihine yardımcı olan Prof. Dr. Hayati DEVELİ, Prof. Dr. Erol ÖZTÜRK, Yrd. D. Dr Feryal KORKMAZ ve Ayşe Őeyma FINDIK'e gönülden teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI-VII
KISALTMALAR.....	IX

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İSLAM DİNİNİN VE ARAPLARIN ETKİSİNİN DAĞISTAN'A YAYILMASI..	6-9
--	-----

İKİNCİ BÖLÜM.

2. DAĞISTAN'IN ARAPÇA VE FARŞÇA YAZILI HAZİNELERİ	10-28
---	-------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AVARCA, KUMUKÇA, DARGİCEDE YER ALAN ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLARI	29-32
---	-------

3.1.KUMUKÇADA ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR.....	32-54
--	-------

3.2. AVARCADA ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR	55-71
---	-------

3.3. DARGİCEDE ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR	72-86
--	-------

SONUÇ	87-89
-------------	-------

KAYNAKLAR.....	90-93
----------------	-------

KISALTMALAR

1. Ar. – Arapça
2. Av. – Avarca
3. Fars. – Farsça
4. Darg. -Dargice
5. Kum.edeb.d. – Kumuk edebiyat dili
6. Ö.Ş. – Ötemiş şivesi

GİRİŞ

Dil, insanın dünya görüşünü, etik ve kültürel değerlerini, toplumdaki davranış kurallarını yansıtmaktadır. Dildeki deyimler ve atasözleri bir toplumun hayati tecrübelerini, geçmiş yaşantılarını, beklentilerini, duygularını yansıtır. Bunlar, belli bir anlatım gücüyle istihza, üzüntü, neşe gibi duyguları barındırabilirler. Zengin tarihi tecrübeye sahip olan dillerin lehçe ve ağızları da bu konuda önemli bir yere sahiptir.¹

Dil, şüphesiz milli hatıraları, düşünceleri, maddi ve manevi değerleri bir arada toplayan hazinedir. Bir millet dilsiz olabilir mi, meydana gelebilir mi, genişleyebilir mi? Elbette hayır! Çünkü bir nesil, diğer bir nesle kendi zenginliğini (kültür, edebiyat eserleri, atasözler, deyimler, gelenek ve göreneklerini) aktarmak için 'dil' denilen hazineyi araç olarak kullanır. Dil, insanlar arasındaki ortak duygu ve düşünceyi taşıyıcı bir fonksiyona sahiptir. Milli kültürlerin korunması ve taşınmasında dil çok önemli bir yerde bulunmaktadır. Bir neslin oluşmasında etkili olduğu gibi, o toplumun değişimlerinden de etkilenir. Dil, bireyleri ortak duygularla, görüşlerle bağlayan bir ulusal birliktir.² İletişim aracı olarak kullanıldıkça, varlığını sürdürmekte ve gerçek anlamda yaşamaktadır. Aksi durumda arkaik dillerden de bildiğimiz gibi zamanla kaybolabilmektedir. Diller, gelişmek için ihtiyaç duydukları gücü millettten alır ve tarihi, kültürel şartlardan etkilenirler. Toplumun değişimine tepki göstererek gelişen dil, kendine özgü özelliklere sahiptir. Böylece, dilin gelişimi doğrudan doğruya dil dışı somut tarihi süreçlerden etkilenmektedir. Herhangi bir toplumun tarihi dilin gelişiminde etkin bir rol oynamakta ve dilde somut unsurlar yaratmaktadır.

¹Gadjiyeva L., Aybatirova M. Kumuk Dilinin Ötemiş şivesinin asıl kelime haznesinin tükenme problemi. 2014. S.195

²Kolcu H. Türk Dili. Umuttepe 2011. S.19

Toplumda oluşan değişmeler dile yansımaktadır ve dil gelişimleri de aynı şekilde topluma yansiyarak herhangi bir millet içinde pozisyonlarını somutlaştırır.

Bir dilin gramer sistemini ve kelime haznesi durumunu bilimsel açıdan yansıtmak, dil çerçevesinde oluşan fenomenleri, tarihi açıdan incelemek dilbilimsel bir metottur. Tarihi yaklaşım, dilin meydana gelmesi, gelişmesi, yaygınlaşması süreçlerinde, bilimsel olarak kelime etimolojisini, dil fenomenlerini, dilin yapı özelliklerini araştırmak ve incelemek için önemli bir metottur.

Bir dilden diğer dile aktarılan veya tarihi süreçlerden geçerek gelen dil unsurlarının değişimini şu şekilde açıklayabiliriz: kavramları yansıtan unsurların bağlılık derecesi, bu unsurların kaynakları, asimilasyonu, anlam farklılıkları, semantik anlam sınırlarının genişlemesinden etkilenmesiyle açıklayabiliriz.

Bir dilin unsurlarının diğer dile aktarılması, dilbilimsel malzemenin kabul edilen evrensel bir dil fenomenidir. Çeşitli halkların farklı düzeylerde oluşan, sosyal, ekonomik, politik, kültürel açıdan girdikleri dil dışı ilişkilerinden dolayı, yeni unsurlar genişlemiş veya daralmış bir halde diğer kültürlere aktarılır. Diğer dillerden alınan bazı yabancı unsurlar, kelimelerdeki farklı anlamları daha da detaylandırmak için kullanılır.

Dili esas alan iletişimin sosyal – dilbilimsel açıdan önemi uzun süredir dilbilimcilerin dikkatini çekmektedir. Dilbiliminin en önemli amaçlarından biri olan, dilleriniletişimdeki rolleri konusu, araştırmacılar için zengin bir alandır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda ortaya atılan görüşler dilin sosyal alandaki önemi hakkında değişik veya aykırı bilgileriçermektedir. Acaba bu aykırılıkları toplumların değişiminden mi kaynaklanır? Araştırmacılar, dilin iletişimdeki önemi konusuna dair bazı sorunlar üzerinde farklı düşünmektedirler. Diller arası ilişkilerin ortak terimle adlandırılmaması da bu problemlerden biridir. “İletişim dili” terimi ise ilk defa dilbilimci Martinet tarafından kullanılmıştır. Martinet’e göre dil işlevselliğinin en temel özelliği

iletişim işlevidir.³ Vaynrah'ın çalışmalarında kullanılan 'dil karışımı' teriminin yerini tutmuştur. 'Dil karışımı' terimini ilk defa dilbilimci Shuhard G. kullanmıştır.⁴

İnsanlar dil ile iletişimi, isteklerini, duygularını birbirlerine aktarmak için kullanmaktadırlar. Dil, bu iletişimi sağlayan ve bireyleri izole olmaktan koruyan yapıdır. Herhangi bir ulusun tarihini dikkate alırsak bu iletişimde kelime ve kavramların diğer dillere geçişinde verici ve alıcı rollerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu iletişim, yukarıda gördüğümüz gibi çift taraflıdır.

Diller yeni uygarlıkların etkisinden yararlanarak oluşup gelişir. Dil, insansız var olmaz. İnsan yaşadıkça dil de var olmaktadır, çünkü toplumun oluşturulmasında büyük bir rolü vardır. Toplumun kültür değerlerinin yaratıcı ve taşıyıcı rolünü oynamaktadır.

Dağıstan'ın iletişim dili tarihinde yerli diller arasında yukarıda belirttiğimiz verici/alıcı fonksiyonları yer alarak, yabancı dillerinde kelime ve kavramları alıcı durumundadır. Arapça, Farsça, Türkçe gibi yabancı dillerden Dağıstan dillerine giren unsurların birçoğunda anlam değişikliği olmasa da, yapı değişikliği olmuştur. Örnek olarak Arapça kökenli bir kelime olan "fayda", Dağıstan dillerinin yapısından etkilenerek "payda" şeklinde telaffuz edilmektedir.

Alıcı dilin özellikleri metotlarına uyduğunda yabancı unsurlarının ve bu unsurlarının söz türetme araçlarının adaptasyonu daha kolay sürebilir. Arapça unsurlar Dağıstan dillerine yoğun bir şekilde girerken yeni söz türetme araçları yaratmamış, aksine bu dillerin kurallarına uyarak var olmuşlardır. Alıcı dillerdeki yabancı dillerin leksik alanını ve kapsamını saptayabildiğimiz halde gramere etkisinin izlerini takip etmek daha zordur. Çünkü gramer birkaç spesifik özelliklerden oluşmakta ve konuşma dilini yansıtmaya vazifesini taşımaktadır.

³Martinet, A. İşlevsel genel dilbilim, çeviren Berke Vardar, İstanbul, Multilingual. 1998

⁴K voprosu o yazıkovom smeşenii // İzbranniye statyi po yazıkoznaniyu. İzdaniye 2- M.: Editorial URSS, 2003 a. S. 174-184

Dağıstan dilbilimcilerinin diller üzerindeki çalışmalarında Arapça, Farsça, Türkçeden gelen yabancı unsurlara ve bu unsurların değişimlerine şekil verilmektedir. Bu çalışmalar arasında İ.G.Abdullayeva, B.M. Zagirov, A.-K. Balamamedov, M.A. Magomedov, S.M. Rabadanov ve diğer dilbilimcilerin çalışmalarını sayabiliriz.

Bu tezde, Dağıstan dillerine girmiş olan Arap ve Fars unsurların durumu incelenecektir. Tez, giriş, inceleme, sonuç, kısaltmalar ve kaynaklardan oluşmaktadır.

‘Yabancı unsurlar’ teriminin dar ve geniş olmak üzere iki anlam taşıdığını söyleyebiliriz. Dar anlam ile, bir unsurun diğer dile geçmesini kastedilmektedir, yani diğer dillerde yeni anlamlar kazanmak; geniş anlamıyla, bir dilin yabancı dillerdeki fonetik, semantik, gramatik fonksiyonlar edinmesidir.

İletişimde iki veya daha fazla dil kullanan insanlar, dil ve şivelerin temas noktasında kilit görevi görmektedirler. Bununla birlikte şive haznesinin koruma fonksiyonunun yükünün büyük parçasını da bu insanlar teşkil etmektedirler. Devletlerin resmi dillerinin etkisi altında bulunan azınlık dillerin lehçelerini, şivelerini ve fonksiyonel yüklerini aile ve sınırlı toplumsal yapılar gibi küçük gruplar taşırlar. Modern hayatta toplumların ilişki sınırlarının bozulması ve globalleşme, insanların pratik uygulamada dillerine, Rusça ve İngilizce gibi dünya dillerinde edindikleri yerin genişliğinden dolayı popüler yaygın dillerin etkisine maruz bırakılmaktadır.⁵

“İslam dininin ve Arapların etkisinin Dağıstan’a yayılması” adlı birinci bölümde, İslam dininin ve Arapların Dağıstan’a gelişleri ve Dağıstan halkının kültür ve dillerine olan etkisi yansıtılmaktadır. İslam dininin ve Arap Halife’nin Dağıstan milletlerinin geliştirilmesinde büyük bir rolü vardır. Bazı bölgelerin ahalisinin sert direnişleriyle karşılaşmasına rağmen (Hazar Kağanlığı’nın ve

⁵Gadjyeva L., Aybatirova M. Kumuk Dilinin Ötemiş şivesinin asıl kelime haznesinin tükenme problemi. 2014. S. 196

oradaki siyasi toplulukları ile çetin mücadeleler meydana gelmiş), zamanla bu direnişler zayıflamış ve Dağıstan milletleri yeni dini kabul etmiş.

“Dağıstanın Arapça Yazılı Hazinesi” adlı ikinci bölümde Dağıstan milletlerinin Arapça yazılı eserleri, Arap dilinin Dağıstan dillerine etkisi, bu konuda yazılmış gramer eserleri, ‘Adjam’⁶ dili ve Arapça yazılı eserlerin o dönemdeki eğitimsel, politik, ekonomik ve sosyal durumuna yer verilmektedir.

“Dağıstan Dillerindeki Arap ve Fars unsurları” adındaki üçüncü bölümde Dağıstan’ın en kalabalık nüfusa sahip milletlerinden Avar, Kumuk ve Dargi dillerinin kelime haznesinden bahsedilmiştir. Bu bölümde, yukarıda söz ettiğimiz milletler hakkında bilgiler, dillerin özellikleri, Arapçanın bu dilleri nasıl etkilediği yansıtılmaktadır. Arapçadan gelen kelimelerin dillerdeki farklılık veya benzerlikleri belirtilmiş, terimler ve kelimeler konulara göre ayrılmıştır. Sonuç bölümünde araştırmada varılan neticeler yansıtılmaktadır.

“İslam Dininin ve Arapların Dağıstan’a etkisi” adlı kısımda dildeki, iletişimin sonucu olarak meydana gelen yabancı unsurlar, fonetik, morfolojik yapılar, kelime yapısı, deyimler gibi farklı birimleri kapsamaktadır. Bilim adamı Martinet, sosyal ve kültür faktörlerle koşullanan herhangi bir dil alışverişinin bu diller için sonuçsuz kalmayacağını ve kelime, gramer, fonetik sistemde değişikliklere neden olacağını belirtmiştir.⁷

⁶ ‘Adjam’ dili – Arap harfleriyle yazılan Dağıstan dilinin adıdır.

⁷ Martinet A. Prinsip ekonomii v fonetiçeskih izmeneniyah. M. 1960

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İSLAM DİNİNİN VE ARAPLARIN ETKİSİNİN DAĞISTAN'A YAYILMASI

İslam dininin yayılması Kafkasya'yı da sosyal ve kültürel açıdan etkilemiştir. Farklı dil ailelerine ev sahipliği yapan Kafkasya bölgesi de dilbilimi açısından önemlidir. Çeşitli dilleri konuşan milletlerin bir arada bulunduğu bölgeler gibi, Kafkasya da ortak, birleştirici bir dile ihtiyaç duymuştur. Şunu vurgulamak isterim ki; Kafkasya ırk farklılıkları, konuşulan diller ve lehçeler açısından dünyanın en zengin bölgeleri arasında kabul edilir. Asırlarca Arap, Fars ve elbette Türk dilinin etkisi olmuştur. Hatta Dağıstan'da ortak dil olarak Kumuk Türkçesi kullanılmıştır. Kumuk Türkçesinin etkisi hala 21. asırda bile hissedilmektedir. Bu zamanda dahi, hemen hemen her mıntıka veya köyde Kumuk Türkçesini bilen insanlara rastlamak mümkündür.

Kafkasya'nın önemli bir jeopolitik bölge olduğu bir gerçektir. Arap Halifeliği'nin Dağıstan'da ve bütün Kafkasya'da savaş politikası ve Kafkas milletleri üzerindeki siyaseti 7. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Ticaret yollarının merkezinde olması ve Hazar Denizi'nin sınırında bulunması hemen hemen bütün devletlerin ilgisini çekmiştir. Arapların bu yolları kontrol altına alma isteğinin sebebi de, Kafkasya'nın Doğu'yu ve Avrupa'yı bağlayan ticari yollarını kontrol etmesiydi. Yerli kaynaklara ve Ortaçağ kaynaklarına göre Dağıstanlıların çoğu Arapların politikasını barışçıl bir şekilde kabul ederek, onlarla anlaşmalar yapmışlardır. Bazı toplulukların Arap politikasına karşı çıkmasına rağmen, 'Dağıstan Tarihi' kronolojisinde belirtildiği gibi Arapların Dağıstan ahalisine iyi davranması, İslam dininin bu bölgede sağlam bir yer tutmasına elverişli faktörlerden biri olmuştur.⁸

Otuz kadar farklı milletin yaşadığı Ortaçağda hüküm süren Dağıstan Hanlığı İslam dinini kabul etmiş ve bu tarihi süreçler 17. yüzyıla kadar devam

⁸Şihsaidov A.R., 'Rasprostraneniye islama v Dagestane', İslamovedeniye Vıpusk 1/ 2010, S. 32

etmiştir. Sonunda Arap, Fars, Türk Dilleri gitgide Dağıstan'da nazım ve nesirin yayılmasını sağlamışlardır.

İstatistik bilgilere göre 1913 yılında Dağıstan'da okuyan yedi binden fazla öğrenci sayıları yedi yüz altmışaltıya dayanan İslami mekteplerde faaliyette bulunmuşlardır. Bu okullarda faaliyet gösteren görevlilerden 713'ünün kadın olduğu bilinmektedir. O dönemde halkın büyük kısmı Arap gramerini bilmekte, bunlardan bir kısmı da Arapça konuşabilmekteydi.

Müslüman eğitiminin temel unsurları olarak madrasa (medrese) ve maktab (mekteb) ortaya çıkmıştır. Mektepler her camide bulunuyor ve bu mekteplerdeki molla, imam ve muallimlerin yönetiminde Arapça gramerinin temelini ve yazı yazma kurallarını öğreniyorlardı. En yüksek düzey olan medreselerde ise ünlü alimler öğretmenlik yaparak öğrencilere önemli bilim alanlarından bilgiler veriyorlardı. Eğitim dilinin Arapça olmasından dolayı medreselerin mezunları Kur'anı Kerim'i iyi derecede bilen, tefsir, dogmatik, fıkıh, mantık, etik ve bununla paralel şiir yazma, edebiyatın incelikleri gibi alanları çok iyi derecede kavramış olan bilim adamları olmuşlardır. Eğitime de katkı sağlayan müslüman bilim adamlarının hukuk, edebiyat, filoloji eserleri bulunmaktaydı. Dağıstanlı aileler dört-altı yaş aralığında olan çocuklarına Kur'anı Kerim öğretilmesine ciddi önem veriliyorlardı.

Arap Dili ve Edebiyatı Dağıstan halklarının dilini, kültürünü de etkileyerek halk kültürünün bir parçası olmuş, edebiyatta, dilde, özel ve resmi mektuplaşmalarda, ilmi faaliyetler ve eserlerde, çeşitli kararnamelerde sıklıkla karşılaşılabilecek bir dil halini almıştır. Bu faaliyetler Dağıstan halklarının yüksek sosyal ve dini kültüre sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu kültür sadece Arap-müslüman kültürünü benimsemekle kalmamış, Arap ve Türk edebiyatının da tesirinde kalmıştır. İlimle meşgul olan ve özellikle Arapların etkisinden sonra belli bir düzeye erişmiş bu yeni Dağıstan kültürünün sahibi olan ilim adamları aracılığıyla zengin bir edebiyat dili zamanla meydana getirilmiş ve Dağıstan'ın kitap kültürünün benzersiz formu oluşturulmuştur.

Arapçanın yayılmasının en önemli sebebi, müslümanlığın kitabının bu dille indirilmiş olmasıdır. Arap gramerinin Dağıstan'da yayılmasına yardımcı olan ana unsur olarak, Dağıstan'daki sosyal-politik durumu gösterebiliriz. Bu durum eski zamanlardan beri Dağıstan topraklarından geçen İpek Yolu sayesinde çeşitli milletleri temsil eden insanların bu topraklardan geçmesi, yahut bu milletlerin göçleri, yabancı kültürlerin Dağıstan'a katkısı, ilişkiler sürecinde aktarılmış kelimelerin sağlam bir yer tutmasıdır. Prof. Dr. Kraçkovski'nin belirttiğine göre: “Arap dili Kuzey Kafkasya'da birkaç yüz yıl içinde sadece din, ilim dilini değil, meslek ve ticaret dilini de etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bunun sayesinde ayrı bir dil ortaya çıkmıştır”⁹

Fars diline bakılacak olursa, Dağıstan'ın tarihine ve kültürüne önemli bir etki yapmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar İranlıların Dağıstan'da önemli rolü olduğunu ispatlamaktadır. Fars milletlerinden olan Alanlar, Skifler, Sarmatlar gibi halkların Kafkasya topraklarında bulunması da bu etkiyi açıkça göstermektedir. Dağıstan milletleri şimdiki İran topraklarında varlıklarını sürdüren devletlerle işbirliği kurmuş ve temasta bulunmuştur. İzbarbaş, Kayakent, Derbent, Almalo, Tarnair gibi şimdiki Dağıstan kentlerinde bulunmuş eserler bu ilişkilerine işaret etmektedir. Skiflerin Kafkaz milletleriyle sürdürdüğü kültürel ve tarihi ilişkilerinin neticesi olarak, dillere girmiş olan ve halâ kullanılan kelimeler, isimler bulunmaktadır. Kafkasya'nın egemenlik mücadelesinde Sasanilerin üstün gelmesi kültürel açıdan da önem taşımaktaydı. Derbent şehri, Sasaniler tarafından büyük askeri kuvvetlerle kuzey sınırları korumak ve ticaret yollarını kontrol etmek amacıyla kullanılmıştır. Hazar Denizi'nin ve Büyük Kafkas Dağları'nın dar geçidinde bulunmaktadır. Yerli halkların yazılı tarih kaynaklarında ‘Çor ülkesi’, ‘Djora kalesi’, ‘Çor şehri’ adını taşımaktadır. Bazı araştırmacılar “Derbent” kelimesinin etimolojisi Farsça olduğunu ve ilk olarak [Dyarband] olarak kullanıldığını söylemektedir. Derbent

⁹Kraçkovskiy İ.Y. ‘Nad arabskimi rukopisyami: Listki vospominaniy o knigah i lüdyah’, Moskva. Nauka / 4 izdaniye, 1965, S.119

-‘**kapı düğümü**’ – Farsça *دَار* [dār] «kapı» ve *بَاند* [bānd] «düğüm». ‘**Kaya**’, ‘**dar geçit**’ gibi anlamlar da Farsça ‘**Darband**’ anlamını taşımaktadır.¹⁰ Fakat, İran savunma birliklerinin bu şehirde bulunmasından önce de şehrin yukarıda geçen adı taşıdığına bazı araştırmacılar dikkat çekmektedir.¹¹

İran hükümdarlarının politikaları toponimik biliminin incelediği kelime haznesinde kendini göstermektedir. Dağıstan topraklarının toponimisini incelediğimizde güneyde bulunan bazı köy isimlerinin, Fars dilinin **-an- -yan-** çoğul ekleriyle oluşturulduğunu görmekteyiz. Örneğin: Zidyān, Djalgan...

Bununla birlikte İranlılar Dağıstan’ın sosyal ve politik gelişimine de katkıda bulunmuştur. Bulunmuş epigrafik belgeler gösteriyor ki o dönemdeki Dağıstan yazısı Fars alfabesinin temeli üzerine inşa olunmuştur. Yazıların çoğu Derbent’te bulunmuştur. Araştırmacı Pahomov’a göre, Derbent yazıları V.-VI. yüzyıllara aittir.¹² Bulunan bu yazılar genellikle Şirvanşahların inşaat faaliyetleriyle ilgilidir.

Farsça unsurlar Dağıstan milletlerinin kelime haznesine sağlam biçimde etkide bulunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DAĞIŞTAN’IN ARAPÇA VE FARŞÇA YAZILI HAZNELERİ

Tarihî olarak birçok dilin konuşulduğuna şahit olunan Dağıstan’ın günümüzde de âdeta bir diller ve ırklar haritası olduğu görülür. Cumhuriyette farklı dil ailelerine mensup birçok dil ve lehçe konuşulmaktadır. Bazı komşu köylerin ahalisi birbirinin lehçelerini anlayamaz. Bu sebeple Dağıstan, eski Sovyetler Birliği bünyesinde bir halkı temel almadan kurulmuş olan tek

¹⁰Pospelov M.E Geografiçeskiye nazvaniya mira. Toponimiçeskiy slovar –M.AST., 2001

¹¹Gadlo A.V.Etniçeskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. L. : İzd-vo LGU, 1979,S 28

¹²Pahomov E.A. Krupneyşiyeye pamyatniki sasanidskogo stroitelstva v Zakavkazye. ProblemiİMK.-L.: İzd. AN SSSR, N 9-10, 1933.S.37-46.

cumhuriyetti ve on tane resmî dile sahiptir.¹³ Bu resmî diller, Avarca, Dargıca, Lakça, Lezgice, Tabasaranca, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tatça ve Rusça idi. Ancak Dağıstan'ın dillik çeşitliliği bu kadarla sınırlı değildir. Dağıstan Cumhuriyeti, bugün de Rusya Federasyonu'nun etnik ve dillik olarak en renkli bölgesidir ve otuzdan fazla resmî olarak tanınmış millet yaşamaktadır.

Dağıstan'da Arap nesillerin de yaşaması, diğer milletler tarafından Arapçanın öğrenilmesini kolaylaştırmıştır. Bu itibarla aktif ekonomi, ticari, kültür ilişkileri vesilesiyle Araplar bu bölgelerde okullar açmış, Dağıstanlıların bu müslüman eğitim merkezlerinde okuması, Arap dilinin ve edebiyatının yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Arap dilinde yazılmış olan hazineyi edinmiştir. Arap dili, Dağıstan halklarının günlük hayatının ve o bölgede yaşayan milletlerin aralarında konuştukları dillerinin yerini tutmamış olsa bile, edebiyatın, eğitimin, dinin, ticaretin, resmi ve özel mektuplaşmaların, inşaa metinlerinin en başında geldiği tespit edilmiştir. Bu unsurların tamamı, sonraki zamanlarda Arap edebiyatının da etkisi ile Dağıstan edebiyat geleneğinin biçim kazanmasında ve tasavvuf çalışmalarında büyük rol oynamıştır.

XV - XIX.yy. arasında bilim ve edebiyat alanlarının gelişme gösterdiği bilinen bir gerçektir. Bu dönemde tarih biliminin ciddi bir etkisi vardır. Örneğin, Gasan Efendi al-Kadari'nin «Asar-i Dağıstan» isimli çalışmasında Dağıstan tarihi yansıtılmış ve yaklaşık 80 Dağıstan bilim adamı hakkında bilgiler verilmiştir. Şeyh Şamil önderliğindeki bağımsızlık mücadelesi, XIX. Yüzyılda da Muhammad Tahir al Karahi'nin «Barikat as-suyuf ad-Dağıstaniya fi ba'd al-gazavat aş-Şamiliya» isimli çalışmasında yer verilmiştir. Dağıstan'da yayımlanan kitaplar genellikle müellifler tarafından Arapça, Kumukça,

¹³Bartold V.V. Entsiklopedičeskiy slovar Brokgauza i Efrona 86 t. (82 т. i 4 dop.). — СПб (SPb), 1890—1907.

yazılmıştı. Şeyh Şamil'in kurduğu İmamatta Arapça hem resmi dil, hem yazı dili, hem de aydınların arasında konuşma ve mektuplaşma dili olarak kullanılmıştır. Şeyh Şamil'in ve naiplerinin Arapça yazdığı yüzlerce mektupları vardır.

1917'de Bolşevik Devrimi'nden sonra bütün edebiyat ve dil zenginliğinin kullanılması yasaklanarak, çoğu büyük entelektüellerin yapıtları ortadan kaldırılmış; Dağıstan'ın seçkin, aydın zümresinin çoğu sürgüne gönderilmiş ve orada ölmüşlerdir.¹⁴

Bolşevik Devrimi tarihlerinde uygulamalara karşı çıkan aydınlar tarafından Dağıstan'a çok sayıda Arap ve Müslüman edebiyatının örnekleri, İbn-i Haldun, İbn-i Sina, az-Zahravi, al-Horemi'nin çalışmaları getirilirdi. Bu çalışmaların vasıtası ile Dağıstan milletleri orta çağ döneminde Araplar tarafından çevrilmiş antik eserleri tanımaya başlamışlardır. Dini açıdan çevrilen eserlere bakıldığında tasavvuf eserleri daha fazla ilgi görmekteydi. Örneğin, Gapşima köyünde bulunmuş olan ortaçağ eserlerinin çoğu al-Gazali ve al-Kirmani'nin hukuk çalışmalarıdır.

Matematik, tıp, astronomi bilimleri, 'Leyli ve Mecnun', 'Kelile ve Dimne' gibi edebiyat eserleri Dağıstan halkları arasında popülerdi. Arapça etkisinin sonucu olarak Dağıstan şairleri yorumlama, yazı, bölgesel tarih gibi türleri kullanarak yazmaya başlamışlardır. Arap kültürü Dağıstan'da Mekegilli Omar Kadi, Hadjalmahilli Yakub, Abdulla Haji Urahinskiy, Tajudin Haji, Butrili Valid, Gubdenli Ashab Haji, Urahili Abdulhanafi gibi ilahiyatçı, çevirmen, bilim adamlarının çıkmasını sağlamıştır. Dağıstan halklarının yazı dillerinin meydana çıkmasıyla Arap edebiyatı edindiği güçlü yeri kaybetmiyor, sadece dillerin etkileri çeşitli alanlara yayılıyordu. Edebi eserlerde ve yazı dilinde etkisi olan Arapça, halkın önemli hayat meselelerini, görüşlerini, kaygılarını açıklayıcı araç olarak var olmaya devam ediyordu. '**Alim**' adını taşıyan bilim adamlarının aktif faaliyetleri ve halk tarafından gördükleri ilgi ve popülerlikleri, Arapça

¹⁴Şihsaidov A.R. 'Vostokovedeniye v Dagestane' 2012. İslamovedeniye .S. 4-21

unsurların yoğun bir şekilde Dağıstan dillerine aktarılmasına yol açtı. Yabancı unsurların aktarılmasının sebebi yerli dillerdeki yazılı edebiyatın henüz oluşturulmamış olmasıydı. Bu nedenle edebi dil, farklı lehçeler ve şivelerden oluşturulup yeni döneme ilk adımların atılmasını sağladı. Arapça; kültür, edebiyat, bilim, eğitim dili olarak Dağıstan halklarının dillerini ‘besleyen’ ve etkileyen bir dildi.

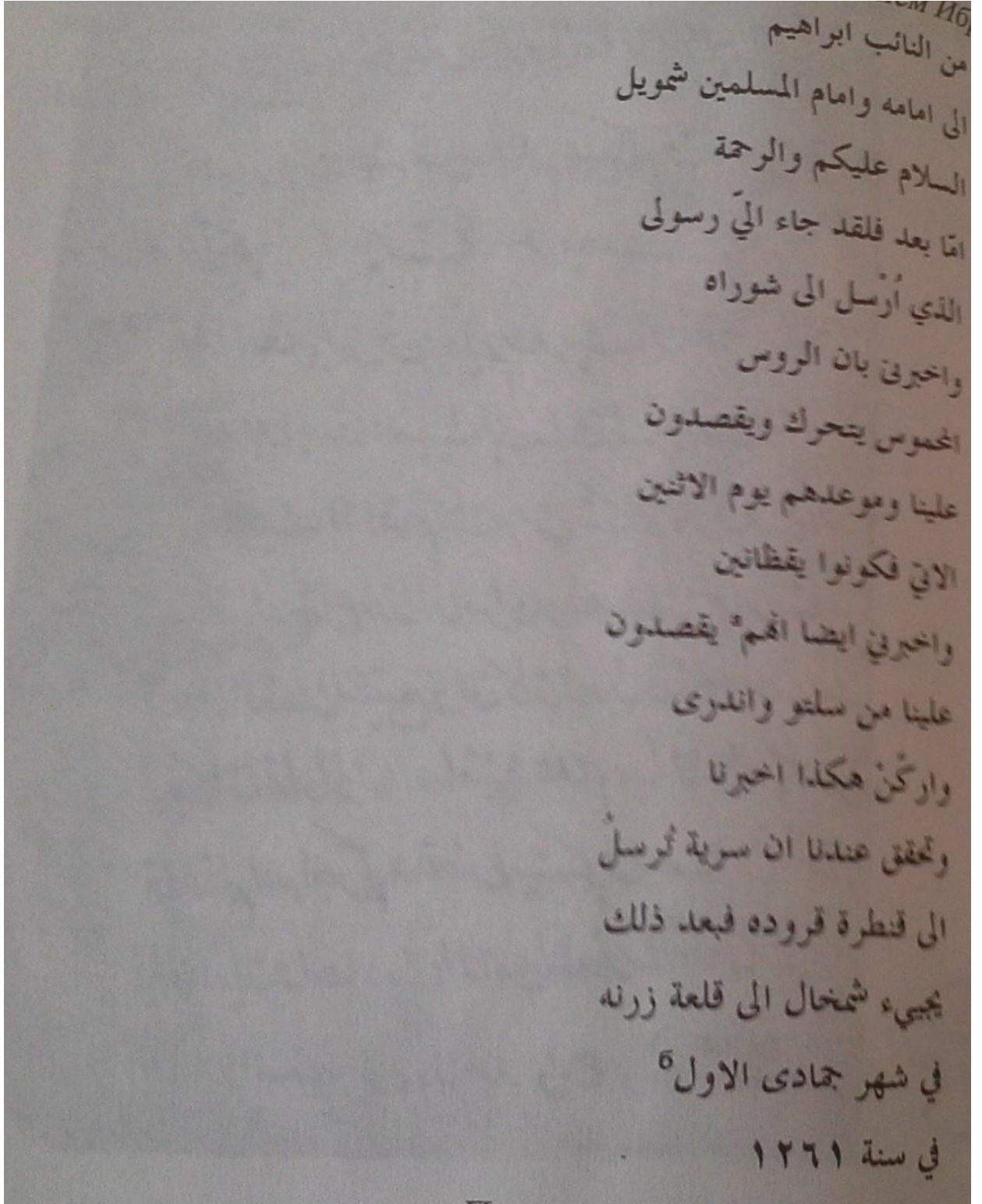
Yukarıda zikrettiğimiz tüm bu süreçlerin neticesinde karşımıza el yazması eserler çıkmaktadır. Örneğin, Rusya Federasyonu’nun Ermitaj müzesinde Dağıstan bilim adamı Ahmedhan’ın kişisel kütüphanesinin envanteri bulunmaktadır. Bu envantere göre kütüphanedeki el yazmalarının sayısı otuz sekizdir. Bu sayıya baktığımızda yerli halkların kitap okuma-yazma noktasında ne derece yüksek seviyeye sahip olduklarını anlamaktayız. Eserler hakkında dikkat çeken diğer bir husus bu el yazmalarının aktarılmasına ve tezyinat işlemlerine dikkat edildiği gerçeğidir. Genellikle Dağıstan’da el yazmalarının aktarılması ve yeniden yazılması işlemi ile yüksek seviyeli hattatlar uğraşır. ‘Katip’ adını taşıyan hattatlar Arapçayı profesyonel seviyede bilirdi. Akuşa, Kubaçi köyleri bu katiplerin yaşadığı merkezler sayılırdı ve buraya müslüman dünyanın her köşesinden el yazmaları gönderilirdi. Bilgiyi iyileştirmek ve bilgi almak amacını güden profesyonel hattatların sayısı çoğalmış ve XIX. yüzyılda matbaacıların meydana gelmesine kadar yaygınlığını sürdürmüştür.

Arapçanın Dağıstan’da etkili olması, iki dil bilenlerin sayısının artmasına yol açmıştır. Dağlıların Arapçayı kusursuzca bildiklerini dilbilimci Kraçkovski de vurgulamaktadır.¹⁵

Şeyh Şamil’in bağımsızlık mücadelesi döneminde de bütün mektuplar Arapça yazılmıştır. ‘Şeyh Şamil’in 100 mektubu’ adındaki çalışma da bunu

¹⁵Kraçkovskiy İ.Y. İzbranniye soçineniya. Cilt 6. Moskova- leningrad. İzdatelstvo Akademii nauk.1960:309-310

ispatlamaktadır.¹⁶ Şeyh Şamil'in döneminde yazılmış Arapça mektuba çalışmamızda yer verilmiştir.

¹⁶Aşağıda bu çalışmadan bir mektup alınmıştır

Çeviri

“Naip İbrahim’den imamına ve müminlerin imamına; As-selamu aleyküm.

Ve sonra, Şura’ya gönderilmiş olan elçi geldi ve Rusların bize karşı taarruz niyetiyle, büyük bir istekle yöneldiğini bildirdi. Taarruzunun tarihi önümüzdeki Pazartesi. Uyanık olun! Bir de elçi onların Salatavya, Endirey, İrganay tarafından hareket ettiğini bildirdi. Bütün bunları elçi bildirdi. Bizim kararımızla bir bölüğümüz Karodin köprüsüne yöneltilecek, sonra da Şemhal Zirani kalesine gelecektir.

Djumada al ula 1261 (mayıs 1845)”

Sokratli Muhammad, Arakanili Sayd, Ali- Muhammad Bagdadi gibi ünlü yazarların, bilgin adamların, şairlerin, mutasavvıfların çalışmaları Arapça yazılmışlardır. Bu gelişmelere paralel olarak Dağıstan yazarları Arap alfabesini Dağıstan dillerinin fonetik özelliklerine adapte etmeyi başarmıştır. Arap harfleriyle yazılmış olan Dağıstan dili Adjam, dil ve edebiyatta büyük rol oynamıştır. 1928’de ‘latinleşme’ proje çerçevesinde Latin alfabeli yazının uygulamasına kadar Arap harfleriyle yazılan dil kullanılmaktaydı. Arap-müslüman kültürünün etkisiyle yerli Arap harfleriyle yazılan dil meydana geliyor ve edebiyatın genişlemesi katkısında bulunuyor. Obodalı Şahban, Darviş İmadain Tanusuli, Arkasalı Aselder gibi şeyhlerin, bilim adamlarının Adjam dili çalışmaları vardır.¹⁷

¹⁷Magomedov M.G. İstoriya avartsev. DGU, 2005

XIV. yüzyıldan başlayarak Arap alfabesini Dağıstan dillerinin fonetik özelliklerine uydurma çabaları gösterilmektedir. Fakat sadece XVII. yüzyılın sonunda Dağıstanlı bilim adamları tarafından yerli dillerin yazısı yani Arap harfleriyle yazılan Adjam dili meydana gelmektedir. Dilbilimci Haybullayev'e göre 'Arapça ile kıyasladığımızda Arap harfleriyle yazılan Adjam'ı okumak ve yazmak daha kolaydı'.¹⁸

Adjam dilinde yazılmış olan çalışmaların çoğu İslam dini, hayat ve ölüm konulu eserlerdir. Örneğin, 'Usul ad-din' ('Din temeli'), 'Ya ibn Adam' ('Ya, Adam oğlu'). Dini eserlerin ana konusu Hazreti Muhammed'in, halifelerin, şeyhlerin hayatı ve dini törenleri, tarikat, marifattır. Kazanbiy'in oğlu Magomed tarafından yazılmış 'Nürlü tavarıh' (1913 y.), Şihammat kadi'nin 'Ajayıp al umur' (1909), Abusufyan'ın 'Tarihi anbiya' (1909 y.), Erpelili Şihammat Kadi'nin 'Gülbahça' eserleri dini edebiyatta önemli yer almaktadır. Dağıstanlıların o dönemde en beğendiği çok popüler olan eser 'Hüseyni habarı'. Bu eser Arapça yazılmış ve Kerbele'da şehit düşen Hazreti Muhammed'in torunu Hüseyn'in hakkındadır.

Arap harfleriyle yazılmış Adjam dilinde eserlerin sayısı sadece 1903-1917 yıllarında Kumukça 100 kitaptan fazladır¹⁹. Genellikle Arap harfleriyle yazılan Dağıstan dilinde yazılan kitaplar Temir - Han- Şura, Petrovsk, Bahçisaray, İstanbul, Kazan, Baku gibi kentlerde yayınlanmıştır. Bu süreç 1929 yılına kadar sürmektedir. Adjam dilinin genişlemesiyle edebiyat, estetik, felsefe genişliyor, aydınların eserleri profesyonel yazı edebiyatının en mükemmel örneklerini veriyordu.

Arap alfabeli Dağıstan yazı dilinin oluşumu ve gelişimi doğal ve kendiliğinden başlayan bir harekettir. Arap alfabesinde büyük harflerin ve noktalama işaretlerinin bulunmaması, Dağıstan dillerindeki spesifik seslerin

¹⁸ Haybullayev S.M. Duhovnaya literatura avartsev. Mahaçkala, 1998. S. 43. 2.

¹⁹ Akamov A.K. 'Rol peçatnoy knigi i arabograf.çeskoy pismennosti 'adjam' v razvitii kumıkskoy slovesnoy kulturu. // Vestnik instituta yazıka, literaturı,isskustva im. G. Tsadası. Mahaçkala, 2013 № 3.s.100

aktarılmasında zorluklara sebep olmaktadır. Ortak imla kurallarının yokluğu ve dilin ortak lehçesinin belirlenememesi, çoğu yazarların kendi şiveleri ve lehçeleriyle yazmasına sebep olmuştur. Üst ve alt işaretlerin bulunması, kelime başı, ortası ve sonunda harflerin farklı yazılışı da Arap harfleriyle yazılan Adjam dilinin oluşmasında bazı zorlukları ortaya çıkarmıştır.

Fakat bütün bu zorluk ve kusurlara rağmen Arap harfleriyle yazılan Adjam dilinin devamlı biçimlenmesi Dağıstan halklarının edebiyatının ve kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Dağıstan dillerinin fonetiğine adapte olarak Avar, Kumuk, Dargi, Lak halklarının yaratıcılığında sağlam yer almaktadır.

Aşağıdaki belgeler Arap harfleriyle yazılan Adjam dilinde yazılmış Avarca ve Kumukça belgelere örnektir.

Arap harfleriyle yazılan Avarca Metin

دی یلین ابن ایدر یکن ایب بتیلدن
جند دند پهن بز جن کدر ب هر کدر
هدک ان رعلین شیدری هیل شل
اندک سذل وچن پندرب دن کرو
پهیدر پچکر لن پزر پرت بد بل در
هسرت قوط قل بز ج شدرک شدرش
ارب ایلن عدلب عدلک بکن در عرش
کر سئل غنساء من شی غسری نهدکر
وچند اینرن ابن ایلد زب بزرت
رع کدر صد انیش اری جدی چدرک
عدریت عزن پچکر لن پمد
رئل هر بد خیرت

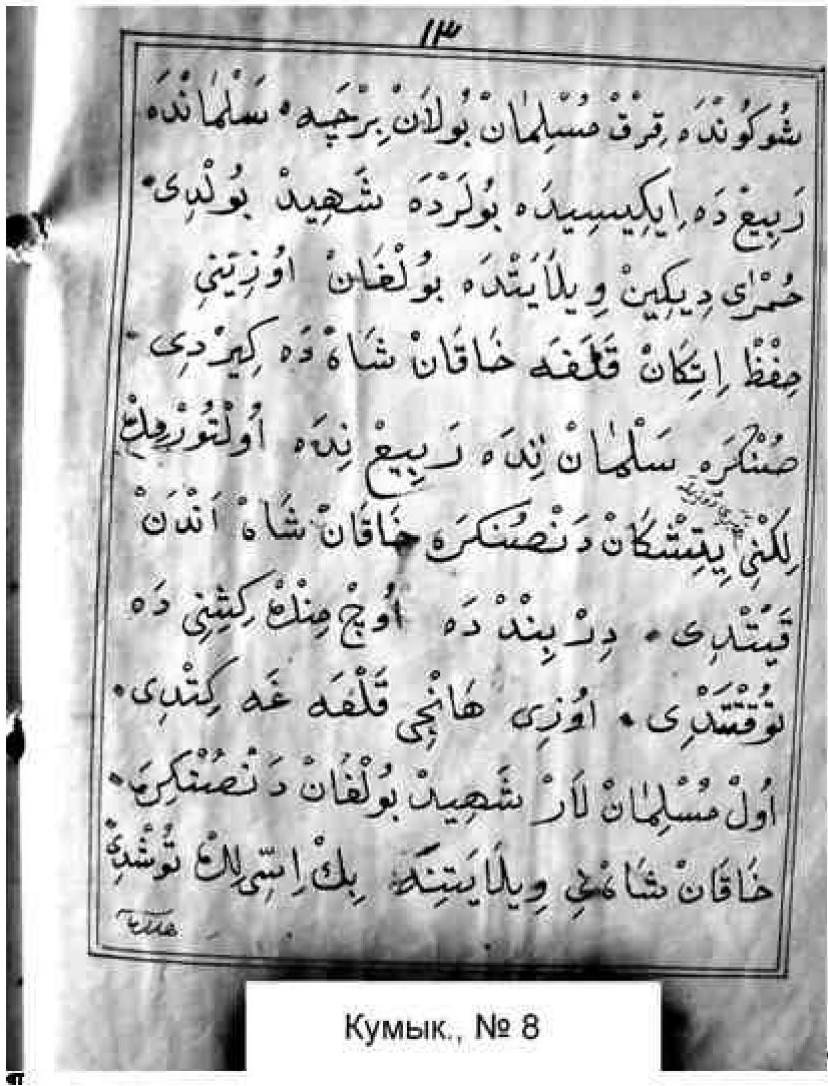
Авар., № 7

*Diye yilan abun ebelgi yuklun, uyab batililan bojun dungi çlçlun burcin
kkolarebhurigidal hudul una ra'ulin şibday habila şugo un bugo sonal vaçlin
çunigi dun gurev çiyase çuçularilan çarçurab bulbul dur habun koti klul baziço
şşural şşuşşaniş arab 'adalab (ğanku) bugin dur 'arş kursiyalda hança' mun
şayhisaray munkar vaçinalde abun abilalde tsebe ra'i klaldasa uniş arab çiday
çinirul ğarinib ğurin çakargi l'un çangi rol'ul harbida hiriyab...*

Ceviri:

Annem, senin bana vadedildiğini düşünüyordu. Ben de bunun gerçek olduğunu düşünerek bekledim. Ve duydum ki, rüzgar gibi uçtun gittin. Ne yapayım ki? Aradan beş yıl geçti, bana söz vererek diğerine gittin, onun elindesin. Benim bülbülüm, bana verdiğin sözün, her şey uçup gitti mi?! Sen aptal bir kuş gibisin. Neden sözünü değiştirdin ki, Munkar'ın söz almak için geldiğinde? Söz ağzından sen istemeden mi çıktı?

Arap harfleriyle yazılan Kumukça Metin

Şu günde kırk musliman bolan harp salmanda rabi'da ikisi da bularda şahid boldı. Humra Dikin vilayatta bolğan uzitini hıfz itikan kalafa Hakan Şah da girdi. Sonra Salman Rabi'ında ol ... yetişgenden sonra Hakan şah andan kaydttı Derbende, uç hinli kişini da tokattı. Uzi Hanji Kal'aga gitti. Ol muslimanlar şahid bolğandan sonra Hakan Şahni vilayetine pek issilik tüşti.

Ceviri:

O gün 40 müslümanla savaştığında Rebi' ayında ikisi de şehit düştü. Hakan Şah da, Humradikin vilayetinde bulunan Hifz İtikan kalafa girdi. Sonra Rabia Ayında ulaştığından sonra Hakan oradan döndü Derbent'e ve üç kurnazı (veya haini) dövdü. Kendisi ise Anji Kaleye (bugünkü Mohaçkale) gitti. O müslümanlar şehit düştüğünde Hakan Şah'ın vilayeti çok sıcak idi.

Rus dilbilimcisi Uslar'ın açıklamalarına göre Kafkas milletleri ile iletişim kurmak için bir yazı diline ihtiyaç duyulmaktadır. Dağlarda yazı dili olarak sadece Arapça ve Adjam dili olduğundan, Rusya'ya entegrasyonu sağlamak ve idare emirlerinin kendi saflarına çekilmesi için Ruslar tarafından Arapça öğrenilmesi gerektiğini; dağlıların Rusçaya ilgi göstermesi ve öğrenmesi için Rusların ilk önce Arapçayı bilmesi gerektiği düşünmekteydi.²⁰

XX. yüzyılın başında Dağıstan'da yaklaşık on matbaa faaliyet göstermekteydi. Fakat bunlardan sadece üçü Arap yazı litografiğini kullanmaktaydı. Üç matbaadan biri Rus matbaacı Mihaylov'a aitti. Hasavyurt, Port Petrovsk (şimdiki Mohaçkale), Temirhan- Şura gibi şehirlerde hareket eden matbaalar aydın Mavrayev Magomedmirza'ya aitti. Bu matbaalarda Arap yazısında çıkan "al Matba'a al- İslamiya" adındaki eser doğu ve Avrupa matbaacılığının senteziyle kaliteli bir formata ulaştı. Kalite aslında katiplerin ustalığından kaynaklanmaktaydı. Mavrayev'in matbaasında Dağıstan'ın en profesyonel hattatları çalışırdı. Bunların adları hala uzmanlar için önemli adlardır: Nijniy Kazanişe'li (Kazaniş köyünden) Gasan İbragimov, Uribli Gazi-Magomed, Nakitli Abdullatif, Amuşalı Asadulla ve bunun gibi birçok önemli hattatın adına kayıtlarda rastlanmaktadır.

Ortaçağlı Arapça yazıların biçimleri modern biçimlerden büyük farklılık göstermemekteydi. Dağıstan'da büyük ve küçük ölçülerde yazılara da

²⁰.Uslar P.K., Etnografiya Kavkaza. Yazıkoznaniye / Avarskiy yazık. Tom 3.- Tiflis. 1989

rastlamaktayız. Dağıstan'daki yazıların ana özelliği de 'Dağıstan nash' hattıyla yazılmasıdır.²¹

1914 yılında Rus İmparatorluğunun egemenliğinde köy ve kent mahkemeleri, yargı ve diğer yerel idarelere Rus katiplerin atanması ve Rus dilinin öğretilmesine dair bir yasanın çıkmasına yol açtı. Bu emrin gerçekleşmesinin sebebi, Arap dilinin yıpranması, Rus idare memurlarının Arapçayı bilmemesi ve ahaliyi kontrol etmeye güç yetirememesiydi. Fakir köy halkının Rus katipleri geçindirmek için imkanları olmadığından, idare işleri aksamaya başladı. Rus dilinin yayılması ve yer etmesi ahlaki, maddi ve manevi esasları sarstığı için halk Rus reformlarına karşı çıktı. Grevler, katiplerin öldürülmesi, dövülmesi Rus askerleri tarafından grevcilerin öldürülmesine ve dağıtılmasına sebep oldu.

Arap alfabesinin Dağıstan dillerinde önce Latin sonra Kiril harflerine dönmesi neticesinde de geleneksel kültür enformasyonunun ve çoğu zengin dil hazinelerinin kesilmesine sebep oldu.

Hükümetin dil üzerindeki politikası, bilim adamlarını Rus dilini kullanmaya yöneltti ve hızlı bir şekilde Rusça kelimelerin etkisi neredeyse bütün Dağıstan dillerinde farkedilmekteydi. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Dağıstan'da, Rus dilinin orada yaşayan milletler arasında ve resmi dairelerde kullanılan dil olması yanında, aile içinde ve gayriresmi alanlarda da kullanıldığını belirtebiliriz. Dil mutasyonu olarak adlandırabileceğimiz fenomen, iletişimi sağlamak amacıyla iki dilde konuşan ulusların, bu iki dili (Kumuk-Rusça, Dargi-Rusça, Avar-Rusça...) senkronik olarak kullanması sonucu ortaya çıktığına dikkat çekmemiz gerekir. Böylece Rus dilinin etkisiyle iki dilli konuşmada oran bozukluğu görülmüştür. Bu etki fonetik ve kelime temelinde gösterilmektedir. Bununla birlikte halkın yaşam şeklinin değişmesi dilin fonksiyonlarındaki değişiklikler üzerinde de önemli bir rol oynamıştır. Fonetik

²¹Şihsaidov A.R. Epigrafiçeskiye pamyatniki Dagestana X-XVII vv. Kak istoričeskiy istoçnik. M. 1984, S.46, 82, 334

ve gramer alanına yabancı elemanların girmesi de dilin yok olmasının da müsebbibi olmuştur.²²

Bütün politik davranışlara, dil mutasyonlarına, Arapça ve Farsça kelimelerin arka plana çekilip önemsizleştirilmesine rağmen Dağıstan dillerinde kullanılmaya devam eden bazı Arapça ve Farsça kelimeler sağlam bir rekabet yaratmıştır.

Ünlü dilbilimci M.-S. Saidov, Dağıstan halklarının kullandığı Arap harfleriyle yazılan Dağıstan yazısının araştırılması noktasında temel atmıştır. Bilinen en eski Arap harfleriyle yazılan Dağıstan dilinin abideleri XIII. yüzyıla ait olan Koroda köyünün cami duvarı üzerinde keşfedilen epigrafik yazıdır. Bu yazı Arapça ve Avarca yazılmıştır ve vakıfların şartlarının ihlal edilmemesi için uyarıda bulunmaktadır. Arap harfleriyle yazılan Dağıstan yazısındaki en eski yazıtlar ayrı sözcüklerden, deyimlerden ve tümcelerden oluşmaktadır. Bu yazılar genellikle Arapça kitapların satır arasındaki izah veya tercüme için yazılmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iş mektuplarının, vasiyetlerin büyük kısmı Arapça yazılmıştır. Durgeli köyünden Nazir, ilk Dağıstan tarihi alanında Arap yazısıyla 'Nuzhet el Azhan fi Terâcim Ulemâ-i Dagestan' bibliyografisinin kılavuzunu yazmıştır. Bu edebiyat türünde bugüne kadar böyle bir çalışma yapılmamıştır.

Dilbilimci Saidov tarafından keşfedilen Avar Nutsalı (hanı) Andunik'in vasiyeti Arap harfleriyle yazılmıştır ve metin sadece on altı Avarca kelime içermektedir. 1485 yılında yazılmış olan vasiyet ise Andi köylüsü Alimirza tarafından yazılmıştır. Bu vasiyetteki Avarca kelimeler harekesiz yazılmıştır. Arapça ayrıntıları ise Dargi dilinde Akuşalı Ahmat tarafından yazılmıştır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Avar bölgelerinde Arkaslı Asilder, Tanusili Darviş İmadaddin, Hunzahlı Adam ben Kirhaib, Andili Ali Mirza gibi ilim adamları bu

²²Gadjiyeva L., Aybatirova M. Kumuk Dilinin Ötemiş şivesinin asıl kelime haznesinin tükenme problemi. 2014. S.

yüzyıllar arasında İslam Hukuku (fıkıh), Arap grameri ve hadis ilmine dair çok yorumlar yazmışlardır.²³

XIV. ve XV. yüzyıllarda Dağıstan'da klasik Arap-müslüman kültürü özgün bir şekilde filizlenmektedir. Bu filizlenmenin başında ideoloji, kültür, etnik modernizm noktasındaki görüşleriyle Kudutlili Magomed, Harahili Gaib, Aymaklı Abubakar gelmektedir. Dağıstan edebiyatının ilk eserlerinden şunları sayabiliriz: Abu - Bakr Muhammad ad-Debendi'nin 'Rayhan al Hakaik va Bustan ad-Dakaik' eseri; Mahmud Hinalugski'nin tarihi kronolojileri; Ahmad al-Yamani'nin 'Vafk al- murad' etik-dogma eseri; 'Şirvan ve Derbend'in tarihi'. Böylece, XV. yüzyılda Arapça yazılı yerel tarih geleneği dönemi başlamıştır. Arap yazarı al-Busiri'nin (XIII. yy.) "al- Burda" isimli meşhur şiiri de muhafaza edilen eserler arasında yer almaktadır. Bu nadir eser Gapşima köyünde tarihçiler tarafından keşfedilmiştir. XV. yüzyıldan aktarılmış olan İbn al-Hajib'in "Al Kafiya fi-n-nahv" ve Ali bin Muhammad al-Yazdavi'nin "Kitab al-Kuttab" isimli eserlerinde Kumukça notlar bulunmuştur. 1654 yılında Rus çarı Aleksey Mihayloviç'e iletilen ve Adjam dilinde yazılmış olan Kumuk Beyi Sultanmut'un mektubunu da bu önemli metinler arasında sayabiliriz. Adjam dilinde yazılmış çalışmaların araştırılması ve keşfedilmelerinde S. M. Haybullayev, A.G. Guseynayev, İ.H. Abdullayev, G.M.-R. Orazayev ve A.T. Atamamov gibi bilim adamları katkı sağlamışlardır. Musayev'in düşüncesine göre bu kişiler arasında metinlerin incelenmesi noktasında bir anlaşmazlık olmuştur ve bu toplulukta yer alan ideolojik ve politik anlaşmazlıktan kaynaklanmaktadır.²⁴

Kafkas bölge halklarının o dönemin gelişmiş Arap – müslüman medeniyetine katılma sürecinin, tarihi yazı geleneklerinin oluşmasına yol açtığını görmekteyiz. Bu yazı belgelerin meydana gelmesiyle başlamış, istinsah ve tercüme yolu ile yayılmıştır. XIX. yüzyıla kadar bir tarama yapılacak olursa

²³Saidov M. Dagestanskaya literatura XVIII- XIX vekov na arabskom yazıke // Tr. 25-go mejdunarodnogo kongressa vostokovedov. Moskva. 1960. S 121.

²⁴Musayev M.M. Dagestanskiye araboyazıçnıye istoričeskiye soçineniya XIX –XX vekov: Sostoyaniye i perspektivi izuçeniya. // Vestnik dagestanskogo nauçnogo tsentra. 2012 № 47 . S. 93

geniş kapsamda yazılan tarihi eserlerin bulunduğu görülecektir. Sonraki nesillere aktarılmak maksadıyla ve tarihi havuza bir katkısı olacağı düşüncesiyle Şeyh Şamil'in ricası üzerine Muhammad Tahir al Karahi tarafından yazılan ve Şeyh Şamil'in önderliğindeki mücadeleyi yansıtan 'Şamil'in Mücadelelerinde Dağıstan Kılıçlarının Parıltısı' adlı çalışma, incelenmesi gereken büyük bir eserdir. Bu önemli çalışmanın Arapça ve Rusça çevirileri de mevcuttur. Bu yazarın yine politik olayları yansıtan çalışmalarından biri 'Kitab 'ibarat al-i'tibar fi istislah al-a' mal bi-kadri iktidar'dır. XIX. yüzyıl tarihçisi Gazikumuhlu Abdurahman'ın araştırmaları da Dağıstan dili ve tarihi konusunda ciddi bir önem taşımaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz Arap ve Fars dillerinde yazılmış edebi metinlerin çoğu Dağıstan bilim adamları tarafından çalışılmasına rağmen birçoğuna da bu güne kadar erişilememiştir. Örneğin, Aşılta Kurban'ın 'Tarih', Haydarbek'in 'Seferler', İshak'ın 'Şamil Dönemi' çalışmaları erişilemeyen eserlere örnektir.

Arap harfleriyle yazılan Adjam dilinin meydana gelmesi ve gelişmesi zorlu ve uzun tarihi süreci kapsamaktadır. Arap alfabesinin harflerini Dağıstan dillerinin alfabelerine, onların fonetik özelliklerine uydurmanın çok zor olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun sebeplerinden biri, bazı Dağıstan dillerinde kırktan fazla sesin bulunmasıdır. Arap harfleriyle yazılan Adjam dilini okumak için tecrübeli olmak gerekirdi. Dağıstan'ın bilim adamları Arap harfleriyle yazılan Adjam dilini birleşik bir sisteme sokmak üzerinde çalışmışlardır. Arap grameri üzerindeki çalışmaların yorumcusu olan Harahili Taygib (XVI. yy.), fıkıh ve mantık alanlarıyla ilgili çalışmalar yapmıştır. Oboda köyünden, Avaristan'ın sınırları dışında da meşhur olmuş bilim adamı İsmail Oğlu Şaban (XVII. yy.) ve Kudutli köyünden Arapça uzmanı Musa Oğlu Muhammad XVII. yy. –XVIII. yy.) Arapça ve Avar dillerinde çalışmalarıyla ünlüdürler. Bu bilim adamlarının Adjam dilinde yazmış oldukları çalışmalar, ilmi araştırmalar günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların araştırmalarında özel

işaretleriyle Arap harflerini kullanmasından dolayı Adjam dilinin iyileşmesini ve belli başlı değişimlerini izleyebiliriz. Adjam dili üzerine en büyük katkısı bulunan bilim adamlarından biri de Hunzahlı Dibir Kadidir (1742-1817 yy.). Avarlar, 1917 yılındaki Bolşevik Devrimine kadar Dibir Kadi'nin oluşturduğu bu alfabeyi değiştirmeden kullanmışlardır.

Dilbilimcilere göre Dağıstan dillerinin kelime haznesi doğrudan doğruya Arapçadan geçen ve bu dile iyice yerleşen kelimeleri benimsemiştir. Bu kelime ve kavramlar artık Dağıstan dillerinin birer parçası haline gelmişlerdir.

Arapça kelimelerin Dağıstan dillerinde araştırılması ve incelenmesi, fonetik ve morfolojik kelime farklılığını veya benzerliğini ortaya koymaktadır. Bu araştırmalar, tarihi fonksiyonu ile birlikte hem teorik hem de pratik bir önem taşımaktadır. Çok lisanlı Dağıstan'da (Dağıstanlıların kullandığı ana dili ve Rus dili) yabancı kelimelerin var olması bir başka dilin öğreniminde (örneğin, Arapça, Türkçe, Farsça) kolaylık sağlar.

Çoğu Arapça yazılı belge niteliğindeki kaynaklar Dağıstan'ın arşivlerinde, özel koleksiyonlarda toplanmıştır. Kültürel ve dilbilimsel kaynaklar, Dağıstan'ın İslam dinini kabulünden Kafkas Savaşı dönemine kadarki süreci içermektedir. Arapça yazılı belgeler, eserler Dağıstanlıların dini ve ahlaki görüşlerini, toplumsal kanunlarını, gelenek ve göreneklerini, edebiyat yeteneklerini yansıtmaktadır.

Arapça yazılı kaynaklarını ilk inceleyen ve araştıran ünlü akademisyen, dilbilimci İ.Y. Kraçkovskiy'dir. Kraçkovskiy Dağıstan dillerindeki Arapça kelimeler konusunda şunları söylemektedir: “Dil ve harf şekli Arapça olduğu halde klasik bir Arap dilbilimcisi bu kaynakları anlamakta zorluk çekmektedir. Çünkü bu kaynakları anlayabilmek için Arapçayla birlikte, sistematik bir şekilde paralel Dağıstan dilli kaynaklarını da öğrenmesi ve araştırması gerekir.”²⁵

Rusya Akademisi, Dağıstan İlmî Araştırmalar Merkezinin el yazı fonunu korumuş bulunan el yazması kaynaklarının temelini oluşturan orijinal metinlerin

²⁵Kraçkovskiy İ.Y. İzbranniye soçineniya. Cilt VI, M-L.1960,s.568-569

Mahaçkale’de 1997 yılında yayımlanması, Dağıstan’ın ve Kafkasya’nın kültürel ve entelektüel hayatında en önemli olaylardan biri olmuştur. Metinlerin yayımlanması sayesinde çoğu Dağıstanlı Arapça yazılı eserler ve önemli kaynaklar ortaya çıkarmaya başlamışlardır. Nekşibendi tarikatından Şeyh Djamaluttin al-Husayni’nin oğlu Sayyid Abdurrahman’ın “Dağıstan ve Çeçenistan Halklarının Faaliyetleri” adlı hatıra kitabı ortaya çıkan bu eserlere önemli bir örnek teşkil eder. Arapça yazılmış olan bu kitap eşsiz bir tarih ve edebiyat kitabı olması açısından çok önemlidir. Bu kitapta dilbilimciler XIX. yüzyılın 1920-50 yıllarındaki Dağıstan topluluğunun iç hayatını yansıtmakta ve toplum hayatına detaylı bir şekilde odaklanmaktadır.

Çoğu belgesel kaynaklarında resmi sosyal Arapça terimleri de kullanılmıştır: *mu'allim*, *naib*, *müfti*, *kadi*, *dibir*, *mürşid*, *mürid*, *fakih*, *şeyh*, *mirza*, *muta'allim*, *nazirmurtazik*, *ezan*, *mazun* vs. Bu terimler Dağıstan’ın bütün dillerinde kullanılmakta ve bilinmektedir.

Dağıstan Devlet Üniversitesi Şarkiyatçıları tarafından çıkarılmış olan “Dağıstandaki Arapça Yazılı Anıtlar” adındaki belge derlemesi de bu alana büyük katkı sağlamıştır. Derleme, Arapça yazılmış mektupların orijinalleriyle birlikte Rusçaya çevrilmiştir. Derleme içindeki tasdik edilmiş mühürler, filolojik açıklamalarla, ayrıntılarıyla, tercümesiyle ve kaynakçasıyla dilbilimcilerin ilgisini çeken bir çalışmadır.

Dağıstanlı dilcilerin çalışmaları da zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Örneğin, Davud al-Usişan’ın gramer eseri “Haşiyya Davud ala şarh al-Marah” –, Ali al-Gazikumuki’nin İslam dininin temel dogmalarını açıklayan eseri “Muhtasar Kabir” bu eserlerin önemli olanlarından²⁶ Bu kaynak eserler Dağıstan’da Arapça kitap kültürünün çok yaygın ve popüler olduğunu ispatlamaktadır.

XV. yüzyılda yaşamış olan Kumuk şairi Ummu Kamal, Kumuk edebiyatının başlamasının ilk adımını atan şairdir. Bu şaire dair en önemli

²⁶Omarov H.A. ‘Obraztsı araboyazıçnih pisem Dagestana 19 v.’, Mahaçkala-2002, s. 7

hususiyetlerden biri de kendi şiirlerini Osmanlı Türkçesiyle yazmış olmasıdır. Ünlü Kumuk şairi Yırcı Kazak da, şiirlerinde döneminin aktüel olaylarını, güncel problemlerini yansıtmıştır. Araştırmacılara göre zengin yazı kaynaklarının sadece %5'i araştırılmış ve çevirilmiştir.

Arap dilinde yazılmış olan kaynakların çoğu halâ Dağıstan'ın muhtelif bölgelerinde bulunmasına ve hatta bu eserlerin birçoğunun nerede olduğu bilinmesine rağmen kadro eksikliği ve gerekli ihtimamın henüz oluşmamasından dolayı gün yüzüne çıkarılamamış ve üzerlerinde sağlıklı bir şekilde çalışılamamıştır. Arapça etkisinin yayıldığı dönemin en önemli şahsiyetlerinden biri de Andi köyünden Ali Mirzadır. Ali Mirza önemli bir yazar olmasının yanında Avarca sözcükleri Arap alfabesiyle yazan ilk dilcidir.²⁷

Ali Mirza'nın 1485 yılında Arapça yazılmış Avar Nutsalı (hanı) Handuniki'nin Bulaçnutsal'a ilettiği vasiyetnamesi korunarak günümüze kadar gelebilmiştir. Bu belge 1945 yılında tespit edilmiştir. Ali Mirza'nın "Şarhu'l-Muharrar" kitabı da araştırmacılar tarafından ilgi çeken bir çalışmadır. XV. yüzyılda yazılmış vasiyetname olan Arapça bir belgede, on altı Avarca kelime bulunmaktadır. Vasiyetnamede, Andunik Nutsal, halefine komşu topraklarını ele geçirmesini ve kendi kudretini böylece gösterebilme çağrısında bulunur.

Araştırmalara göre Avar dilinin kolaylaşmaya başladığı ilk dönemin Andi köyünde başladığını ve bu bölgenin XV. yüzyılda önemli kültür ve siyaset merkezi haline geldiğini anlayabiliriz. "Andunik'in vasiyetnamesi" sadece Avarların değil Kafkasya'nın da o dönemdeki siyaset hayatını yansıtmaktadır.

Yukarıda adı geçen vasiyetnamede olaylara dikkat çekmek, insanları etkilemek için pek çok Arapça kelime kullanır:

дунья [*dun'ya*]-*dünya*

девюр [*devür*]-*devir*

заман [*zaman*]-*zaman*

даим [*daim*]-*daim*

²⁷Saidov M.S. Voznikoveniye pismennosti u avartsev // Yazıki Dagestana. Mahaçkala , 1948. S. 137

ВАКЪТИ [*vak'ti*]-*vakit*

Yukarıda yazılmış kelimelerin tümünün Dağıstan dillerinde kullanıldığını ve aynı anlamı taşıdığını belirtmek istiyorum. Arapça unsurlar Dağıstan dillerinde poetik fonksiyon da taşımaktadırlar. Bu unsurların çoğu, Kumuk, Dargi, Avar dillerinin ekleri ve gramer kurallarının etkisiyle yeni bir şekil almış ve fonetik, leksik, morfolojik değişikliklere uğramıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AVARCA, KUMUKÇA, DARGİCEDE YER ALAN ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR

Her dil kelime haznesinin gelişme sürecinde iç ve dış unsurlardan etkilenmektedir. Yabancı dillerden alınan kelimeler, dillerdeki ana yapıyı zenginleştiren dış etkendir diyebiliriz.

Yabancı dillerden kelimelerin aktarılması, alıcı dilin kelime haznesini bir yandan zenginleştirirken kavramların sınırlarını genişletirken, diğer yandan dildeki asıl kelime haznesinin unutulmasına sebep olabilir.

Dil, medeniyet var oldukça değişir, gelişir, bir süre sonra kaybolur. Yeryüzünde hiç değişmeyen ve başka dillerle temasta bulunmayan dil yoktur. Siyasi ve ekonomik açıdan güçlü olan ülkeler zayıf ülkeleri kültürel açıdan, özellikle dil açısından etkiler. Önceden de ifade ettiğimiz gibi İslam dininin yayılmasıyla birlikte Arapçanın etkisi, dini terimler başta olmak üzere, birçok unsurlar üzerinde kendini göstermiş ve bu durum Dağıstan halklarının medeni açıdan daha da ileri gitmesini sağlamıştır. Kumukça, Dargice ve Avarcada söz dizimi ve kelime haznesi yabancı unsurların etkisiyle epeyce genişlemesine rağmen yapı özellikleri, cümlelerdeki sıralanışı, telafuzu kendine özgüdür.

Arapça ve Farsça unsurların Avarca, Kumukça ve Dargice deyimlerin oluşumunda büyük ölçüde etkisi vardır. Deyimler tarihi ilişkilerin asırdan asıra nesilden nesile aktarılmasının ispatıdır. Arapçadan gelen unsurların Dağıstan deyimlerindeki sayısının çokluğunu belirtmek mümkündür. Deyimlerde bu unsurların kullanılmasından bunların kalıcılık derecesini anlayabiliriz. Dağıstan dilbilimcileri ve Türkologlar, Nurmagomedov'un "Şkolniy Russko-Kumıkskiy Slovar"²⁸ sözlüğünde, Gadjieva L.A.'nın "Termini rodstva i svoystva v kumıkskom i turetskom yazıkah" (Kumukça ve Türkçedeki Akrabalık Terimleri) doktora tezinde²⁹, Dargice dilbilimcisi İsayev'in "Rusça - Dargice Sözlüğü"nde, Aliyeva ve Magomedhanov'un "Osobennosti leksiki i semantiki avarskogo yazıka" (Avarca'da Deyimlerin Leksik ve Semantik Özellikleri) çalışmalarında kullanılmış ve okuyucuya sunulmuş olan deyimlerin, atasözlerinin, vecizelerin büyük bir kısmı Arapça ve Farsça, kimi dillerde Türkçe unsurlardan ibarettir ve modern yaşamda da aktif şekilde kullanılmaktadır. Yabancı dillerden gelen ve bozulmadan çokça kullanılan çok sayıda ifade bulunmaktadır. Bunların bazıları doğrudan Kur'an-ı Kerim'den gelmiş diğer kısmı ise yerli dillerde var olan anlayış ve kavramlarla paralel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bunların arasında ideomatik ifadeler, sıralamalar, deyimler bulunmaktadır.

Arapça ve Dağıstan Dilleri deyim gruplarının incenlemesi Dağıstan linguistik alanı için önemli bir konudur. Fakat bu konuya çok az dikkat ve yer verilmektedir. Arapça unsurların bulunması, yerli dillerin milli, eski ve aktarılmış özelliklerini belirtebiliriz. XX. yüzyılda Türk ve Fars dilleriyle birlikte Dağıstan dillerindeki deyim ve anlatım biçimi sistemine önemli bir katkıda bulunan Arapça, geniş pozisyonlarını kaybetmeye başlamıştır. Deyimler son yüzyılın dil değişim hareketlerini göstermekte ve halkların dilsel bilinçlerini yansıtmaktadır. Yerli dillerde kullanıldıkça leksik ve deyim sisteminde

²⁸Gadjjahmedov N.E. Şkolniy russko-kumıkskiy slovar. – Mahaçkala, Daguçpedgiz.; ISBN 1989. - 396,[1] S.21

²⁹Gadjjyeva L.A. 'Termini rodstva i svoystva v kumıkskom i turetskom yazıkah' kandidatskaya dissertatsiya. Mahaçkala. 2009.

pozisyonlarını iyice sağlamlaştırmış ve zamanla sanatsal ifadeleri karşılayabilen bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte belirtmek istiyoruz ki, Arapça ve Farsça unsurların bir kısmı fonetik, sözyapımsal şekliinden farklı bir almışsa da kendi tarihi değerini kaybetmemiştir. Bu unsurlar kendi etnik değerini de taşıyarak yerli dillerde farklı ve zengin şekillerde yansıtılmaktadır. Semantik değişiklikler bu unsurların taşıdığı etnik, tarihi, kültürel tecrübeyi azaltmamakta ve kaybetmemektedir. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi unsurlar, belirli tarihi dönemlerde aktarılmıştır. Araştırmacı Teliya'nın da belirttiği gibi: "Semantikteki değişiklikler sıkı sıkıya insanın dildeki yeriyle bağlantılıdır ki insan belirli bir tarihi dönemi yaşarken coğrafyanın kültürüyle kendini özdeşleştirmektedir."³⁰

Dağıstan halklarının dillerindeki unsurların yabancı araştırmacılar tarafından ortaya koyduğu gibi Arapça ve Farsça unsurları deyimdeki, atasözleri, ulaçlar ve başka kalıp tamlamalar için derivasyonel bir zemin oluşturduğu görülmektedir.

Şunu vurgulamak gerekir ki, Arapçadan Dağıstan dillerine geçen unsurlar genellikle mastar ve isimler hüviyetli kelimelerdir. Bazı fiillerde de Arapça unsurlar bulunabilir, bu unsurlar yukarıda belirttiğimiz gibi isim olarak yerli dillerin fiillerine eklenebilmektedir. Semantik açıdan ise asıl sorumluluk Arapça isimlere aittir. Araştırmacılar semantik değişikliklerin sebeplerinin çoğunu incelemişlerdir. Linguistik sebeplerle paralel olarak semantik unsurların, psikolojik ve sosyolojik faktörleri de içerdiği belirtilmektedirler. Yabancı kelime haznesinin en önemli sorunlarından biri de, yabancı dilden aktarılan unsurların semantik değişikliklerinin sınıflandırılma ilkelerinin yetersiz olmasıdır.

³⁰Teliya V.N. Semantika ekspressivnosti. Tezisi // Semantiçeskiye kategoriye. Ufa. 1985. S 108-109

Yabancı dilden aktarılan kelime ve kavramların semantik değişimleri ve bu değişimlerin muhtelif ilkelerini ilk belirleyen ve bu unsurlar üzerinde belirlenen ilkeler çerçevesinde çalışan ilk kişi Paul'dur.³¹

Araştırmacılar, bir dilin gramatik unsurlarının diğer dile geçmesi sonucu meydana gelen dilbilimsel olayların leksik anlamının sınırlarının daralması gerektiğini de farketmişlerdir. Değişikliklerin birkaç sebebi vardır: etkilenen, alıcı dillerin sistemlerinin farklılığı ve uzaklığı, temasların devamlılığı ve özellikleri; alıcı dilin yazı dilinin var veya yok olması vs.

Yabancı dillerin anlamsal özelliklerinin alıcı dilde gelişimi, o dilin spesifik yapısından ve tarihinden etkilenmektedir. Arapça kelimelerin çok-anamlı olduğunu biliyoruz. Fakat bir başka dile aktarılırken bu kelimelerin anlamlarının hepsini alıcı dil kabul edemeyebilir. Örneğin, araştırdığımız tüm dillerde Arapça unsurların sadece bir anlamı kullanılabilmıştır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak maksadı ile bir örnek vermek gerekirse; **Васият [vasiyat]** - 'vasiyet' kelimesinin bilinen anlamı Arapçada "bir kişinin ölmeden önceki istekleri" iken diğer anlamı "emir vermek"tir. Bu iki anlam Dağıstan dillerine geçmemiş olup Türkçede ifade ettiği anlamda kullanılmaktadır.

Yukarıdaki anlam daralmasının tersi bir gramer olayı da mevcuttur. Asimilasyona uğrama yolu ile Arapça kökenli bir unsur birkaç anlam taşıyabilir. Örnek olarak '**hava**' kelimesini inceleyelim: kendi dilinde bu kelimenin tek anlamı olan hava, atmosfer anlamı kullanılırken, araştırdığımız dillerde bu unsur bir süre sonra değişime uğrayarak, '*iklim*', '*koku*', '*ortam*', '*hava*', '*rüzgar*' anlamlarını da kazanmıştır.

Kumukça:

- Уъйде бир тамаша гъава бар [Üyde bir tamaşa hava bar] – Odada tuhaf bir ortam var.
- Бугъун гъава сувукъ [Bugun hava suvuk'] - Bugün hava soğuk.

³¹ Paul G., Printsipi istorii yazıka. M., 1960.

Dargice:

- Хянчиличиб селра биубси агара, неш. Ишабси гъава балбиркули ахен. [H'yañçiliçib selra biubsi agara, neş. İşabsi hava balbirkuli ah'yen] – İşimde hiç problem yok anne. Belki de iklim bana uygun değildir.

Avarca:

- ‘Adab’ – ‘edep’ kelimeleri; 1. Terbiye 2. Ahlak 3. Saygı anlamları taşımaktadır.

Dargice:

- Ил адаблашал кабизалалачевси адам сай. [İl adablaşal kabizalaçevsi adam say] – O edepli bir insandır.

Kumukça:

- Нече де эдепли гишидир [Neçe de edepli gişidir] – Ne kadar edepli bir kişidir.

Yukarıdaki örneklerde de açıkça görebileceğimiz gibi yabancı dillerden gelen unsurlar aynı anlamları taşıma fonksiyonlarına sahip olmaları ile birlikte, yerli dillerde semantik genişleme olayından da etkilenebilmektedirler. Dil geliştirilerek, yabancı unsurlara direnmeden onların anlamlarını yerli faktörlerin, kültürün etkisiyle daha da zenginleştirebilirler ama bu sık kullanılmaz. Bu anlamlar insanın ruhi halini, soyut anlamları yansıtmak için kullanılmaktadır. ‘Elif’ kelimesi 1. Elif-harf; 2. Alfabe anlamını taşımaktadır.

3.1 KUMUKÇADA ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR

Kumuk Türkleri Dağıstan Cumhuriyeti'nin en fazla nüfusa sahip milletlerinden biridir. Köken bakımından Kıpçak boyuna mensupturlar. Kaşgarlı Mahmud'un ‘Divanü Lügati’t-Türk’ adlı eserinde Kumuk adı ve *kumukla-* fiili

geçmektedir.³² 17. yüzyılda ünlü Evliya Çelebi Kumuk köylerini gezmiş ve çalışmalarında 41 Kumuk kelimeyi kaydetmiştir.³³

Prof. Dr. Çetin Pekacar Kumukçaya giren Arapça kelimelerin Kumuk - Hazar ilişkisini delillendirmesi açısından önemli bir adım atmıştır. “Araplar Dağıstan’a ulaştığında bu bölgeye hâkim olan Hazarlar Arapçayı bilmiyorlardı. Bundan dolayı Arapça unsurlar Kumukçaya konuşma dili yoluyla girmiştir. Hazarlar Arapça kelimeleri Arapların kendilerinden alıyorlardı.”³⁴

Arapça ve Farsça unsurların Kumukçaya geçişi iki farklı dönemde olmuştur. Birincisi, Dağıstan’ın islamlaştırıldığı eski dönemdir. Bu dönem XII. yüzyılda başlayıp XIV.-XV. yüzyıla kadar sürmektedir. İkinci dönem ülkenin XVI.-XVII. yüzyıllarda Fars (Safevî) egemenliği altında bulunduğu yeni dönemdir.³⁵ Bugünkü Kumukçada kullanılan Arapça kelimeler ilk Arap akınlarının başlamasıyla birlikte girmeye başlamıştır.³⁶

Arapça kelimelerin Kumukçaya geçmesi üç dönem içinde yapılmıştır diyebiliriz. Birincisi, Dağıstan’da İslamiyetin yayılması (VII. –X. yüzyıllar); ikincisi, Selçukların Dağıstan’a girdiği ve Dağıstan’ı etkilediği dönem (XI.-XV. yüzyıllar); üçüncüsü, Dağıstan’a Osmanlı İmparatorluğu’nun etkisi ve hakimiyetinin olduğu dönemdir. (XVI.-XIX.yüzyıllar) Şunu belirtmek isterim ki, zikrettiğimiz birinci bölümde Dağıstan dillerine sadece Arapça kelimeler girmiştir ve Farsçanın rolü olmamıştır. Diğer dönemlerde ise Arapçanın etkisi Farsça kelimelerin de vasıtasıyla yapılmıştır. Bir de Farsçayla birlikte Osmanlı Türkçesi de iletişim vasıtası olarak kullanılmıştır.

Bu dönemlerde belirttiğimiz dillerin kelime haznesi toplumun her tarafına girer ve kalıplaşır. Arapçanın etkisinden önce sadece Kumukçaya has kelime haznesi kullanılırken tarihi değişimlerden sonra Arapça ve Farsça kelimelerden

³²Pekacar Çetin, Yeni Türkiye-Türk Dünyası. Cilt II-, Sayı: 16, 1997,s. 2062-206

³³Tevfik Temelkuran, Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatnamesi, (sadeleştiren Necati Aktaş), Cilt 1-2, s. 607.

³⁴Pekacar, “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”, s. 56.

³⁵Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları Fonetic Changes in the Words Passed From Arabic and Persian in to Kumyk Turkish Çetin PEKACAR s. 54

³⁶Ziya Musa Bunyatov, “Dağıstan” mad. TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 404–405. 56

atasözleri, deyimler de aktif şekilde kullanılmaya başlar. Son zamanlarda Rusçanın etkisine rağmen bu atasözleri değişmemiştir ve günümüzde de devamlılığını sağlamaktadır.

Bu durum Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinin Dağıstan dillerine yakın olduğunu göstermekle beraber; tarih, kültür, psikoloji, hayat görüşü açısından da yakın olduğunu göstermektedir. Kullandıkları diller farklı olsa da kültür alanında bizi birleştiren ortak alanlar, noktalar görmekteyiz.

Kumuklar Sovyet dönemine kadar edebî bir dil yaratmadığı için Kazan'da, Türkiye'de çıkan yayınlardan faydalanmıştır. Kumuk Türkleri 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Kumukçanın kelime haznesi diğer Dağıstan halklarının dillerinin kelime haznelerinde olduğu gibi Arapça, Farsça ve Rusça kelime tabakalarıyla oluşturulmuştur. Kumukçanın, Rusların Kafkaslara geldiklerinde öğrenmek istedikleri ilk dil olduğu malumdur.

Kumukçaya etki eden yabancı diller arasında başta Arapça sonra da Farsça yer almaktadır. Farsça unsurların araştırılması ve yansıtılması, Kumukça kelime haznesinin ortaya çıkartılmasına ve iyice anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kumukçadaki Farsça unsurlarının çoğu XV.- XVIII. yüzyıllar arasında yeni Fars dilinin etkisiyle bu dile girmiş ve Kumukçayı zenginleştiren unsurlar arasında yer almıştır.

Kumuk edebiyat dili XIX. yüzyılın başında oluşturulmuştur. Sistemsiz olan Adjam yazılı Kumukça, Sovyetler Birliği'nin oluşumundan sonra bütün Kumuklar için ortak bir şekil almıştır. Kumukların yazı dili geleneksel kelime haznesi ile birlikte Arapça ve Farsça kelimeleri de aktif şekilde kullanmaya başlamıştır.

Kumukçanın temel kaynakları şunlardır: 1. Kumukça konuşma dili; 2. Kumuk folklorü ; 3. Kumuk edebiyatı.

Birçok dilde olduğu gibi Kumukça da diğer kültür, dil ve ilişkiler neticesinde genişlemiş ve zenginleşmiştir.

Arap alfabesini Kumuk fonetiğine uyduran Abusufyan Akayev 1915 yılında dört dilde (Arapça-Kumukça-Avarca-Rusça) ‘Sullam li lisan’ sözlüğünü yayımlamıştır. Bu sözlük Arap harfleriyle yazılmıştır. Bununla birlikte ‘Kumuk Dilindeki Yabancı Kelimelerin Sözlüğü’nü yayımlamıştır. XVIII.-XIX. yüzyıllarda Arap harfleriyle yazılı edebiyat en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Kumuk şairlerin de eserleri bunu ispatlamışlardır.

Bununla birlikte yazılı kaynaklardan alıntı unsurlar da Kumuk Türkçesinin gelişiminde ve zenginleşmesinde önemli bir yer tutar. Aşağıda belirttiğimiz kelimeler Gadjahmedov N.E. ‘Kumıksko-Russkiy Slovar’ dan alınmıştır.³⁷ Kumuk edebiyatında, Kumukçanın bütün şive ve lehçelerinde kullanılan unsurlar şunlardır:

сабур [sabor] – «sabır»,
азиз [aziz] - «aziz»,
ватан [vatan] - «vatan»,
ахираты [ahirat’] – «ahiret»,
yah [yah] – «iradelik»,
namus [namus] – «namus»,
dars [dars] – «ders»

Daha az yaygın olan, genellikle ahlaki, ilmi ve askeri alanlarda kullanılan unsurlar:

ильму [il’mu] – «ilim»
гъужум [g’ujum] – «hücum»
дав [dav] – «savaş»
гъукму [g’ukmu] – «hükmü»
мактап [maktap] – «mektap»

³⁷Gadjahmedov N.E. Kumıksko- russkiy slovar. :zdatelstvo ‘Lotos’. 2008,544 s.

Arapçadaki uzun ünlüler Kumukçada kısaltılmaktadır.

Ar. *imkān*, Kum. ИМКАН [imkan]

Ar. *zāt*, Kum. ЗАТ [zat]

Ar. *jinn*, Kum. *djin*

Ar. *miskī n*, Kum. МИСКИН

[miskin] Ar. *dūkkān*, Kum. ТУКЕН

[tuken]

Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin adaptasyon sürecinde birtakım değişikliklere uğradığını yukarıda belirtmiştik. Bu değişimler arasında dudak sesi olan ‘b’ sesi yerli dillerde benzer sesli ünsüz olan ‘б’ [b] sesine dönüşmektedir. Bu sesler uyumlu bir halde ve çeşitli pozisyonlarda kullanılmaktadır. Bu değişimlere Rus dil biliminde “anlaut ve auslaut” adı verilmektedir.

a. Anlaut (ön ses)

Kumukçada ‘b’ sesi yumuşak pozisyonda kullanılmaktadır: Ar. *baraka* – Kum. *bereket*.

b. Auslaut (son ses)

Ar. *dars* – Kum. ДАРС [*dars*]

Fars. *darman* – Kum. ДАРМАН [*darman*]

Kumukça konsonant sisteminde Arap harflerine uyumlu olmayan ve bu dilde rastlanmayan harfler de bulunmaktadır. гъ[he], гъ[ġe], нг[ŋe], оь[ö], уь[ü], къ[qa]; (ض ط ظ ذ ث ع ع ء) Kumukçada bulunmamaktadır.

Akraba dillerin bile fonetik açıdan farklılıkları olduğu bilinmektedir. Bu farklılıklar dilin eklem esasına ve özelliklerine bağlıdır. Alıcı dilin kurallarına

uymamasından dolayı halk kendi dilinin fonetik sistemine adapte eder ve böylece yabancı dilden geçen unsurun adaptasyonuna imkan verilir. Bu adaptasyonu aşağıdaki örneklerde görebiliriz. Arapça kelimelerdeki ünlüler Kumuk diline geçerken bu kelimedeki vurgu ve vurgu ardı dolayısı ile kelimenin birtakım ünlüleri düşer ve kelime daha ekonomik bir kullanımla yaygınlık kazanır: Ar. *zumurrud* → Kum. *зумырѹ* [zumrud].

Epiteza (sonda ses türemesi)

Epiteza; yerli dillerde Arapça unsurların telaffuzunun kolaylaştırılması anlamına gelen fonetik bir terimdir. Diğer bir deyişle epiteza yardımı ile alıcı dillerde doğal olmayan **мл (ml)**, **лм (lm)**, **др (dr)**, **мр (mr)**, **ср (sr)** ses kombinasyonları kullanılmaktadır. Kumukçada bu tür kelimeler araya ünlü türetilerek Türkçenin kuralına uydurulur.

Ar. *'amr* → Kum. *amru*

Ar. *'aş l* → Kum. *aslu*

Ar. *'ilm* → Kum. *ilmu*

Ar. *asr* → Kum. *asru*

Epenteza (söz içinde ses türemesi)

Arapça ve Farsça unsurlar arasında epenteza fenomeni de yer almaktadır. Epenteza; sözcüğe bir veya birkaç seslinin eklenmesidir. Arapça kökenli sözcüklerde bulunmayan sesler, alıcı dillerde ünlü uyumu kuralına uyar. Türk veya Kafkas dillerindeki gibi bir sesli düzeni olmayan Arap dilindeki kelimelerin, Kumukçaya geçmesi halinde bir sesli kuralına tabi olduklarını görmekteyiz.

Ar. *naqš* → Kum. накъиш [nak'ış];

Ar. *'ajz* → Kum. а' джиз ['adjiz];

Ar. *şabr* → Kum. сабур [sabor].

Kumukçada Arapça unsurlardan oluşturulmuş zarflar da sıklıkla kullanılmaktadır. Bu zarflar Arapça unsurlara Kumukçadaki yardımcı ekler eklenerek oluşturulmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse;

инде [inde] ekinin yardımıyla oluşturulan zarf: гъазиринде [hazirinde]–
'aniden'.

да / де [da-de] ekinin yardımıyla oluşturulan zarf: ахырда [ahırda] –
'sonunda'

Kumukçada Arapçadaki gibi aynı anlamı taşıyan ve sadece fonetik ve ek değişikliğini gösteren zarflar vardır. Bu zarflar genellikle zaman kavramını içermektedir. Örneğin, "saat" kavramının kendi anlamı ile beraber kader anlamını da taşıdığını görebiliriz ki bu anlam bir zamanı ifade eder.

Kumukça: Сааты гелдида бу дуньядан гетти.[Saati geldida bu duniyadan getti] – "*eceli (kaderi) geldi de hayatını kaybetti*"

Kumukça: Итни гун гел. [Itni gun gel] - '*Pazartesi günü gel*'

Zarf fonksiyonları diğer Arapça ve Farsça'dan gelen unsurlara özgüdür: Kum. ахират [ahirat]; Kum. джума [cuma] vs.

Kumuk edebiyat dilinde ve şivelerinde Arapçadan gelen yaygın unsurlar şunlardır.³⁸

аьлим [a'lim]- «bilgin»

аькъил [ak'il]- «akıl»

аьлаMAT [alamat] - «harika»

вaтaн [vatan] - «vatan»

³⁸Bu örnekler Kumuk şairleri Yırçı Kazak'ın 'Devür pitne devür' kitabından alınmıştır.

гъайван [hayvan] - «hayvan»
дин [din] - «din»
гъаьким [hakim] - «yönetmen»
гъаьл [hal] - «durum»
гъаьракат [harakat] - «hareket»
гъукму [hukmu] - «karar»
жагъил [cahil]- «genç»
жавап [cavap] - «cevap»
жаьмийат [camiyat] - «toplum»
инсан [insan] - «insan»
китап [kitap] - «kitap»
маймун [maymun]- «maymun»
мал [mal]- «mal»,
маьржан [marcan]- «gerdanlık»,
молла [molla]- «molla»
саьгъаьт [sahat] - «saat»
суал [sual] - «soru»
такъсир [tak'sir] - «suc»
таьрбия [tarbiya]- «terbiye»
хазна [hazna] - «hazine»
шиъру [şi'ru] - «şair»
шаир [şair] - «şair».

Arapçadan gelen unsurlar genellikle sosyal, politik, dini terminolojiye aittir. Kumuk edebiyatında önceden belirttiğimiz gibi ünlü şairler, yazarlar devrin sosyal problemlerine kendi görüşlerini, o dönemde var olan ve etkili olan durumları belirterek, kendi psikolojik durumunu, ruhsal vaziyetlerini açıklamak için zengin Arapça unsurları kullanmışlardır. Kumuk şairi Yırçı Kazak, ‘гавур’[gavur] ‘dinsiz’ Arapça kelimesini çok sayıda şiirinde kullanmıştır. Bu

unsuru sık kullanması, Yırçı Kazak'ın hayatı hakkında bize ipucu verebilmektedir. Bildiğimiz gibi şair sürgün cezasına çarptırılmış, Sibiryaya sürgüne gönderilmiş ve müslüman olmayan insanların arasında çok zor zamanlar geçirmiştir. Bu durum, şairin *gavur* kelimesini neden defaatle kullandığını açıklamaktadır. İnsanın günlük hayatındaki acı ve tatlı olayları yansıtan çok sayıda kelime kullanılmıştır.

азап [azap] - “ezap”

азиз [aziz] - “aziz”

ажжал [accal] - “ecel”

жан [can] - “can”

себеп [seber] - “seber”

ягъ [yah] - “gayret”

шюкюр [şükür] - “şükür”

Yırçı Kazak'ın şiirlerinde Kumukçada geniş bir yeri olan Arapça kelimelerle sıklıkla karşılaşılır.

“Девюр - девюр, питне девюр заманда” [*Devür - devür pitne devür zamanda*] ‘*Devir - Fitne zamanında*’;

“Тул дюнья” [*tul dünya*] ‘*Dul kalmış dünya*’

‘Дюнья деген аччи денгиздир’ [*dünya degen aççı dengizdir*] ‘*Dünya- acı bir denizdir*’

‘Бу дюньяны мунглук лапгъан, сел чапгъан’ [*Bu dünyanı mungluk’ kapğan, sel çapğan*] ‘*Bu dünya kederle dolmuş, sellerle kaplanmış*’

‘Бу ялгъанчы, гене намарт дюнья’ [*Bu yalğancı, gene namart dünya*] ‘*Bu yalan ve hain dünya*’

Böylece edebiyatta Arapçadan gelen unsurların kullanılması okuyuculara dilbilimsel unsurlar sunmasının yanı sıra, yazarlar ve şairler ile günlük dil arasındaki perdeyi de kaldırmaktadır.

эки гунлу дунья [*eki günlü dünya*] «*fani dünya*»

Аллагъ учун [*Allah için*] «*Allah için*»

Къиямат гун [*Kiyamat gün*] «*Kiyamet günü*»

Ünlü Kumuk şarkiyatçısı ve şair M.-E. Osmanov da Arapça unsurlara dikkat çekmekte ve dini eserlerinde islâmın etkisini ve eğitim konusunu vurgulayarak bu unsurları kullanmaktadır³⁹:

адат [adat] - “gelenek”

алим [alim] - “bilim adamı”

гъаж [hac] - “hac”

гъалал [halal] - “helal”

гъата [hata] – “hata”

къади [k’adi]- “kadi”

субгъаналлах [subhanallah] “*subhanallah*”.

Bazı Arapça kelimeler ise edebiyatta sembolik anlam taşımaktadır.

закъум [zak’um] - “zakkum” (aşk zehiri anlamında)

арслан [arslan] - “aslan” (benim cesurum anlamında)

джейран [ceyran] - “ceylan” (kıza iltifat için kullanılır)

Kafkasya’da Arapça ahlaki ve etik kavramların önemli bir yer tuttuğunu da edebiyatta çok fazla kullanılmasından anlamaktayız. “Ahlak” kavramı Kumuk edebiyatında asıl olarak Türkçe ve Arapça kelimelerle yansıtılmaktadır. “Ahlak” kavramının eş anlamlı kelimeleri Kumukçada çoktur.

къылыкъ [k’ılık’]

ёрукъ [yoruk’]

сёл-ёрукъ [söl yoruk’]

къыйышыв [k’ıyışiv]

ошав [oşav]

³⁹M.-E. Osmanov «Насигъат» 1899 у.

намыс [namus]

ягы [yah]

эдеп [edep]

Arapçadan gelen ‘*namus*’ kelimesi de ileri fikirli ve sanatsal bir araç olarak çeşitli nitelik ve sıfatlarda kullanılmaktadır. Kumuk dili araştırmacılarına göre Kumukçada yer alan Türkçe ve Arapça unsurlardan olan ‘авур намыс’ [avur namus] “ağır namus” deyimini edebiyatta bir düşünceyi daha belirgin yansıtmak için kullanılmaktadır.

Edebiyatta Arapçadan gelen fakat Türkçe eklerle oluşturulmuş çok sayıda unsura da rastlamaktayız; bu unsurlar genellikle sıfat ve isim şeklindedirler. Örneğin: **-lı-li-lu-lü, lık-lik-luk-lük, sız-siz-suz-süz;-dır, -çı-çi-çu-çü** ekleriyle oluşturulan unsurlar şöyledir:

Гьюрметли [hürmetli] - “saygın”

муштарлы [muştarlı] - “bir şeyin meraklısı”

хыяллы [hiyalı] - “hayalperest”

жансыз [cansız]- “cansız”

себепсиз [sebepsiz] - “sebepsiz”

амалсыз [amalsız] - “işsiz”

хайырсыз [hayırsız] - “hayırsız”

нюрсюз [nürsüz] - “nursuz”

хатасыз [hatasız] - “hatasız”

инсапсыз [insapsız] - “insafsız”

рагъатсыз [rahatsız] - “rahatsız”

исбатсыз [isbatsız] - “ispatsız”

даимлик [daimlik] - “sürekli”

дюнъялыкъ [dünyalık] - “fanilik, geçicilik”

сабурлукъ [saburluk] - “sabırlılık”

Bazı Türkçe ekler ise isimleri oluşturmaktadır. Kelimelere Kumukça *-lan, -dır, -mek, -lı, -lık* eklerinin getirilmesiyle yeni terimler ve sözcükler meydana gelmektedir.

Рагъат [rahat] - “rahat”
рагъатланыв [rahatlanıv] - “rahatlık”
рагъатландырыв [rahatlandırıv] - “rahatlandırmak”
хабар [habar] - “haber”
хабарлав [habarlav] - “anlatma”
хабарланыв [habarlanıv] “mülakat”
хабарсызлыкъ [habarsızlık'] - “bilgisizlik”
гъасиретли [hasiretli] - “özleyen”
савутлу [savutlu] - “silahlı”
динли [dinli] - “dindar”
шербетли [şerbetli] - “tatlı”
хайырлы [hayırlı] - “hayırlı”
амаллы [amallı] - “pratik adam”
нюрлю [nürlü] - “nur yansıtan”
питнечи [pitneçi] - “entrikacı”
жинчи [jinçi] - “büyücü”
садагъачы [sadag'açı] - “dinleyici”
гъакимлик [g'akimlik] - “müdürlük”
гъасиретлик [g'asiretlik] - “tutkulu istek”
адамлыкъ [adamlık'] - “insanlık”.

Yabancı dillerden gelen kelimelerin leksik gelişimi, herhangi bir anlamı, kavramı, eşyaı ve olayı karşıladığında veya konuşanların dilinde kullanıldığında bu kelimeler canlı bir şekilde kendini gösterir. Arapçadan gelen ‘saat’ veya ‘salam’ kelimeleri Kumukçada hâlâ sağlam bir şekilde yer almaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz bileşik unsurlarla paralel olarak Arapça kelimeler Türkçedeki kalınlık incelik uyumuna uydurulmuştur.

ругьландыр [ruh-lan-dir] – “ruhlandır”
пайдаланмак [payda-lan-mak] – “faydalanmak”
жавап-лан-мак [javap-lan-mak] – “cevap vermek”
гьурметленмек [hürmet-len-mek] – “saygılamak”
диван [divan] – “meclis, toplantı, divan”
къабур [k’abur] – “kabir”
гьасирет [hasiret] – “büyük istek, özgü, hasret”
хайыр [hayır] – “hayır”
накъыш [nak’ış] – “desen”
шюкюр [şükür] – “şükretme”
оьмюр [ömür] – “ömür”
мизан [mizan] – “düzen”

Kumukçada, Arapça uzun ‘i’ sesinin Türkçe kısa ‘i’ sesine dönüştüğü örnekler de yer almaktadır:

карим [karim] – “kerim”
мискин [miskin] – “miskin”
вакил [vakil] – “vekil”
азиз [aziz] – “değerli”
дин [din] – “din”
такъдир [tak’dir] – “takdir”
къадир [k’adir] – “kader”

Arapça uzun ‘u’ sesinin Türkçe kısa ‘u’ sesine dönüştüğü örnekler de şöyledir:

сабур [sabor] – “sabretme”
нюр [nür] – “nur”

закъум [zak'um] – “zakkum”

сурат [surat] – “resim”

намус [namus] – “namus”

Arapça uzun ‘a’ sesinin kısa ‘a’ sesine dönüşümü şöyledir:

гавур [gavur] – “kafir”

жан [jan] – “can”

алмас [almas] – “elmas”

аманат [amanat] – “emanet”

амал [amal] – “karakter”

пайда [payda] – “fayda”

аман [aman] – “aman”

салам [salam] – “selam”

заман [zaman] – “zaman”

Kumukçada Farsça uzun ünlülerin kısaldığına dair örnekler de vardır:

къумач [k'umaş] – «kumaş»

пача [paça] – «çar»

савдугер [savduger] – «ticaret»

чит [çit] – «bez»

шагъар [şahar] – «şehir»

бийявур [biyavur] – «namussuz»

Kumukçada yer alan Arapça ve Farsça unsurları aşağıdaki konulara göre sınıflandırabiliriz:

1. İnsan (ruhi ve fiziki nitelikleri, organları...)
2. Bitkiler ve hayvanlar alemi
3. Ev, ev eşyası, giyim-kuşam, yemek
4. Durumlar ve fiiller

5. Tabiatın diğ er unsurları

Yukarıdaki sınıflandırmalarla ilgili kelimelerin bazı ş iveler ve lehçelerde kullanılan şeklini de örnek olarak göstereceğ iz. Bu örneklerde karşılaşt ığımız şeylerden biri de ş udur ki, ş ivelerde yer alan aynı unsurlar fonetik ve telaffuz değ iş ikliğ e uğ ramıştır.

Farsça kelimeler daha çok ticaret, devlet ve askeri alanları kapsamaktadır. Dilbilimci Kerimov'a göre Kumukçanın Kaytak lehçesinde 100 den fazla Farsça unsur kullanılmaktadır.

Bu unsurlar Kumukça-Rusça sözlüğünde de geçmektedir.⁴⁰

шайи [ş ayi] «beş kuruş»

майа [maya] «mal»

пачча [paçça] «hükümdar»

сэлдэр [selder] «hükümdar»

къумач [k'umaç] «kumaş»

майдан [maydan] «alan»

чадра [çadra] «boyanmış kumaş»

зор [zor] «büyük; kocaman»

Modern Kumuk dilbiliminde Kumukçadaki Farsça unsurlar konusu üzerinde az sayıda varsayımlar, düşünceler ve bazı terimler üzerine yapılan araştırmalar bir kenara bırakıldığında, elde sadece özel çalışmalar kalmaktadır. İnan ve Türk halklarının eski zamanlardan beri devamlı temasta olduklarını arkeolojik ve etnografik araştırmalar vasıtasıyla görebilmekteyiz. Bunun yanında modern Dağistanlıların da Farslarla ticari ilişki içinde oldukları ve geçmişten gelen bu münasebeti devam ettirdikleri bilinmektedir. Kumukçadaki Farsça unsurların fonetik, leksik, semantik ve morfolojik açıdan araştırmalarına yer vermek son yıllarda Kumuk dilbilimcilerinin amaçlarından biridir.

⁴⁰ Gadjahmedov N.E. Kumiksko-russkiy slovAr. Mahaçkala. DGU.2016

Dilbilimcilere göre bu araştırmalar Kumukçanın eski ve yeni fonetiği, leksikolojisi ve morfolojisine ait sorunlarını işlemesine yardımcı olmaktadır. Kumukçadaki Farça unsurların araştırmaları yukarıda belirttiğimiz dil alanlarını açıklamaya ve çeşitli dil seviyelerinin tarihi gelişmesini ve doğal sonuçlarını izlemeye imkan vermektedir. Bilim adamlarının Farsça gibi unsurların dilde azaltılması yönündeki tartışmalarına rağmen bu unsurlar Kumukça ve diğer Dağıstan dillerinde sağlam bir şekilde yer almaktadır. Bu kelimelerin yerine yeni kelimelerin kullanılması imkansızdır ki bu, asırlarca halkın dünya görüşünde ve yaşamında büyük rol oynamıştır. Bazı Farsça unsurların ses yapısı Türk dillerinin ses yapısına tamamen uymaktadır. Sadece belirli leksik kategoriler, değişmemiş şekilde ilkel semantik haliyle durmakta, bazı kelimelerin ise kök semantiği değişerek eş anlamlı grubu arasına girip devam etmektedir.

Kumukçanın kendi abidelerinin bulunmamasından ötürü Farsça unsurların incelenmesi ortak Fars ve Türk sz haznesini anlamaya yardım edebilir.⁴¹

rnek olarak, эгер \ герче [eger; gere] - “eğer” Fars kelimesi Kumukçada bağlaç olarak kullanılır. Kelime haznesinin gelişme rneği olarak тамаша [tamaşa] – “inanılmaz; acayip” unsurunu belirtebiliriz. Bu unsurun Kumukçada birkaç eş anlamlı kelimesi bulunmaktadır: бек [bek], аджайып [ajayıp], гьайран [hayran], алапат [alamat].

Bazı unsurlar da Türk (Kumuk) dilinin eş anlamlı kadrosunda, Türkçe ek veya yardımcı fiil olarak değişmiştir: zararlık’ -‘zararlık’, hak’siz -‘haksız’, paydasız– ‘faydasız’.

Kumukçaya giren bazı Farsça kelimelerin diğer dillerden geldiği de söylenmektedir. Эгер[eger], гагь-гагь [gah-gah], гьам [ham] bağlaçları da Farsça kökenlidir.

Kumukçadaki Farsça unsurlar ilk defa dilbilimci Dmitriyev tarafından incelenmiştir. Örneğin, гьар [har] – ‘her’, belirtili zamiri belirtisiz zamir olarak

⁴¹Abdurahmanova P.D. Persizmı v kumıkskom yazıke, 1999, s.4

kullanılan гъеч [heç] – ‘hiç’ sözcüklerinin Farsçadan geldiğini; гъар ким [har kim] – ‘her biri’, гъеч кимсе [heç kimse] – ‘her biri’, гъеч бир зат [heç bir zat] – ‘hiçbir şey’ bileşik unsurlarının birinci kelimelerinin Farça, ikinci kelimelerinin Türkçe olduğunu belirtmektedir. ‘Zat’ kelimesinin de Farsça olduğunu belirtmiştir.⁴²

Farsçadan gelen kelimelerin başında, ortasında ve sonunda yer alan ‘a’ sesi Kumukça ‘a’ ile aynıdır:

nar → Kum. нар [nar] – “nar”

avaz → аваз [avaz] – “ses”

‘i’ → art ünlü olan ‘ı’ ya dönüşür:

gazi → къазы [k’azı] – “etle dolmuş koyun bağırsağı”

tagiye → такъыя [tak’ıya] – “başlık”

‘i’ → ‘y’ [u]:

sagri → савру [savru] – “but”

tuti → тоту [totu]- “tavuckuşu”

gavmiş → гамуш [gamuş]- “manda”

i → a:

haygine → хайгина [hayğina] – “omlet”

tarhine → тагъана [tahana] “buğdaydan yemek”

Son Seste Farsça ‘i’ nin kaybolması

şahmahi → шамай [şamaу]

darayi → дарай [daray]

paşiman → пашман [paşman]

⁴²Dmitriyev N.K. Grammatika kumıkskogo yazıka. 1940.s.83

Арокора (son seslinin kaybolması)

guri → кур [kur] - “dinç”; epiteza:

djur → жура [jura] - “tür”; epenteza:

mohr → мюгбюр [mühür] – “mühür”

Kumuk dilbilimcisi Ölmesov’un çalışmalarında тастымал [tastımal] – ‘bulaşık örtüsü’ (Ötemiş Şivesinde ‘tostumal’) kelimesinin Farsça kökenli olduğu belirtilmektedir.⁴³

Aşağıdaki birtakım Farsça kökenli unsurları örnek göstermekteyiz. Kelimeler Kumukça-Rusça sözlükten alınmıştır.

мучери [muçeri] - «mısır ekmeği»

худур [hudur] - «lapa; çamur»

ичек [içek] - «evde yapılmış sucuk»

шере [şere] - «döşemeye sürmek için kullanılan sıvı çamur»

кюрчю [kürçü]- «evin zeminin»

сомакъ [somak’] «kilim»

каджин [kadjin] - «su testisi»

явлукъ [yavluk’] - «mendil; peçete; havlu»

мачий [maçiy]- «terlik»

къабалай [k’abalay] - «geleneksel kumuk kadın elbisesi»

кюмес [kümes] - «kap»

зух [zuh] - «bulaşık için kullanılan raf»

Kumukça-Rusça sözlükte yer alan Kumukçadaki Arapça, Farsça unsurlar aşağıdaki gibi gruplandırılabilir.

1. İnsani kavramlar (ruh, fiziksel nitelikler, akrabalık)⁴⁴

Кум. инсан [insan] «insan, adam»

намыс [namus] «namus»

⁴³ Ölmesov H.X., «Sopostavitelnaya grammatika kumıkskogo i russkogo yazıkov». Mahaçkala, 2000

⁴⁴ Ötemiş şivesi aşağıda ‘Ö.ş.’ olarak belirtilmekte, Kumuk edebiyat dili – ‘Kum.edeb.d.’ olarak belirtilmektedir.

Kum. гъасси [hassi], Ö. ş.: аьсси [assi] «kızgın»
Kum. къувват [k'uvvat] «kuvvet»
Ö.ş. гапчи [garçi] «yalancı»
Kum. хизан [hizan] «aile»
ват'ара [vat'ara] «geveze»
Kum. палхус [palhus], Ö.ş.: ванц'арай [vantsaray] «ağır kanlı adam»
Ö.ş.: къиркъир [k'irk'ir] «cimri»
Ö.ş.: паьсту [pa'stu] «çok kısa boylu adam»
Ö.ş.: тувадакъ [tuvadak'] «geri zekalı, aptal, akılsız»
Ö.ş.: шурку [şurk'u] «iki yüzlü adam»
Ö.ş.: мичиган [miçiğan] «çok zayıf; sessiz adam»
Ö.ş.: зипири [zipiri] «hızlı adam»
Ö.ş.: тапаран [taparan] «aceleci; sabırsız»
Ö.ş.: темтек [temtek] «budala»
Ö.ş.: наьгъилчи [nag'ilçi] «geveze»

2. Vücut bölümleri, organlar

Ö.ş.: къаьнкъаьй [k'ank'ay], Kum. яякъ [yayak'] «yanak»
Kum. мангалай [manğalay], Ö.ş.: мангай [mangay] «alın»
Kum. тобукъ [tobuk'] «diz»
Kum. чиначай [çinaçay], Ö.ş.: ч'инч'е [çinçe] «küçük parmak»
.

3. Bitkiler alemi

Kum. бурч [burç], Ö.ş. иссот [issot] «biber»
Ö.ş. къаьли [k'ali] «yaprak»
Ö.ş. къита [k'ita] «odun»
Kum. шатман [şatman], Ö.ş. мешевур [meşevur] «menevşe»
Kum. чита [çita], Ö.ş. шита [şit'a] «havuç»
Kum. къуда [k'uda] «çalı; ağaçlık»

Ö.ş. чака [çaka] «yeşil ceviz»
Ö.ş. жадур [jadur] «böğürtlen»
Ö.ş. думъа [dumğa] «yabani sarımsak»

4. Hayvanlar ve kuşlar⁴⁵

гадай [gaday] «keçi yavrusu»
гъалкъа [halk'a] «kertenkele»
чика [çik'a] «civciv»
варканат [varkanat] «yarasa»
гъудудут [hududut] «guguk kuşu»
баьпбат [babat] «ördek»
кукмаьв [k'uk'umav] «baykuş»
лакъай [lak'ay] «köpek»
Kum. мияма [miyama] «örümcek»

5. Ev, avlu, inşaat ve çeşitli eşyalar

Бурх, бурха [burh, burha] «sundurma, hangar»
куч [k'uç'] «duvarları çamur ile boyamada ilk etabı»
керк [k'erk'], Kum. ирахы [irahı] «kiriş, azman»
аран [aran], гъамар [hamar] «ambar»
гъуле [hule] «teker»
чашал [çaşal] «çuval»
тавашил [tavaşil], бор [bor] «tebeşir»

6. Каркасак, çalışma ve çeşitli eşyalar

сылапчы [silapçı] «büyük tepsi»
бедира [bedira] «kova»
къаьмца [k'amtsa] «çamaşır mandalı»

⁴⁵3. maddeden itibaren aşağıda belirtilen unsurlar Kumukçanın Ötemiş şivesinde kullanılmaktadır

керсен [kersen], Kum. шинта[şinta] «çamaşır teknesi»
килики [k'ilik'i], Kum. иргъакъ [irğak'] «çengel»
къаьху [k'ahu], Kum. гъакендез [hakebdez] «faraş»
тостумал [tostumal] «mutfak havlusu»
такъа [taka] «kutu»

7. Süs eşyaları, ayakkabı, giyim

Инжи [inji] «düğme»
кана [k'ana] «büyük kadın başörtüsü»
ширкъи [şirk'i] «terlik»
маьржанлар [marjanlar], Kum. минчакълар [minçak'lar] «boncuk, gerdanlık»
таьпкъил [tapk'il] «kemer»
сиргъалар [sirğalar] «küpeleler»

8. Yiyecek ve içecekler

кунне [kunne] «bir ekmek için hamur»
минав [minav] «simit»
хайгине [haygine] «omlet»
хамурдан [hamurdan], мая [maya] - «maya»

9. Eylemler, sıfatlar, durum, eylem belirtileri

Багъана [bahana] «bahane»
каьх [k'ah] «öksürük»
къияма [k'iyama] «çok»;
паькъаламакъ [pak'alamak'] «dövmek»
паьра-паьра [para-para], Kum. хум-хуват [hum-huvat] «parampara»
хусгене [husgene] «sürünmek»
юдатмакъ [yudatmak'] «bıkmak»

10. Bazi eşyalar, madenler, hal

Арзагъаъл [arzahal] «sağlık durumu»

Синикъ [sinikʹ] «cam»

таъраъти [taharatli] «zurna»

тика [tika] «kısım»

хунца [huntsa] «кеçenin küçücük parçaları»

хиста [hista] «çayın veya bir başka maddenin küçücük kısımları»

12. Tabiat

Кулек [kulek] «rüzgar»

лаъмц [laʹmts] «yıldırım»

Kumuk atasözlerinde de çok sayıda Arapça ve Farsça kelimelere rastlanması Arap ve Dağıstan dillerinde eski tarihlerden beri etkili olduğunu göstermektedir.

1. Дюнья дегерек айлана, **инсангъа** бир алды багъар бир арты багъар. [Dünya döğerek aylana, **insanğa** bir aldı bağar bir artı bağar] – «Dünya hep dönmektedir, insana bir sırtıyla bir de yüzüyle dönmektedir».
2. **Гъакъылсыздан** ари тур, кѣп **хаталар** этер ол. [Hakılsızdan ari tur, көп **hatalar** eter ol] - «Aptaldan uzak dur, çok hata yapar».
3. **Заманлар** гетсе де, халкъ гетмес. [Zamanlar getse de **halk** getmes] – «Zamanlar geçse de halk geçmez».
4. **Заманны зая** этген, объюн де этер. [Zamanni zaya etgen özün de **zaya** eter] – «Zamanını boşa geçiren kendisini de boşuna harcar».
5. Айрылгъан эр **азар** къошулгъан эл **озар** [Ayrılgan er **azar**, koşulgan el ozar] – Parçalanmış ülke zayıflar, birleşmiş halk kuvvetlenir.
6. Дюньяны малын берсе де **намусунгну** сатма. [Dünyanı malın berse de **namusunnu** satma] – «Dünyanın bütün malını sana verseler de namusunu satma»

7. Улани ёкъгъа уйда да ёкъ, уйлар толса **мал** да ёкъ [Ulanı yokğa üyde yok,uylar tolsa **mal** da yokI] - «Oğlansız aileye ev de yok, ev olsa bile mal da yok».
8. Ашагъаним **агъуду** олтургъан ерим сувду. [Ачағанım **ağudu**, olturğan yerim suvdu] - «Yediğim zehirdir, oturduğum yer ise ıslaktır».
9. **Молланы** кёп **гюнагълари** бар [Mollanı көр *günahları* bar] - «Kadının günahları çoktur».
10. Савгъатгъа берилген **зат** **оьмюрлюкге** сакъланагъангъа **гъисапдыр** [savğatğa berilgen **zat ömürlükge** sakllanağanğa **hisapdır**] - «hediye ömür boyu saklanır».

Not: Kumukçada **ёкъ** [yok’], **тугъул** [tuğul], **-sız** eklerinin eklenmesiyle olumsuz kelimelerin veya ‘-siz’ olumsuz ekinin yardımıyla yeni kelimeler oluşmuştur. Örnek olarak:

Дюнъя [dünya] «dünya»
 гъакъылсыз [hak’ılsız] «akılsız; aptal»
 хата [hata] «hata; yanlışlık»
 зая [zaya] «boşuna; nafile»
 азар[azar] «zayıflar»
 агъу [ağu] «zehir»
 гюнагъ [günah] «günah»
 оьмюрлюк [ömürlük] «ömür»
 зат [zat] «şey»

Kumuk dilinde:

эдепсиз [edepsiz] ‘edepsiz’
 намуссуз [namussuz] ‘namussuz’
 имани ёкъ [imani yok’] ‘imansiz’
 намус салгъан [namus salğan] ‘problem yaratmış biri’

3.2. AVARCADA ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR

Avarlar, Dağıstan'ın en çok nüfusa sahip milletidir. Avarca Nah - Dağıstan dil ailesinin Avar-Andi dil grubu mensubudur. Bin yıl içinde Dağıstan dillerine aktarılan Arapça leksik unsurları zamanla deyimler veya atasözleri içinde yer almış ve burada ayrı bir şekilde asimile edilmeye başlanmıştır. Dağıstan dilleri arasında Arapça unsurların en çok kullanıldığı dil Avarcadır. Avarca ve Arapçanın farklı dil ailesine ait olmalarından dolayı, Arapça unsurların fonetik, morfolojik noktalarda çeşitli fonetik değişimlere maruz kaldığını söyleyebiliriz. Diğer dillerle kıyaslandığında Avar gramerinin Arapçadan daha çok etkilenmesi farkedilebilir bir durumdur. Arapçada 28, Avarcada ise 43 ünsüz bulunması, interdental ve emfatik ünsüzlerin Avarcada yer almaması Arapça kelimelerin telaffuzunu kolaylaştırmak için yakın sesler eklenmiştir. Örneğin, масжид [masjid] «cami» kelimesinde 'g' harfi eklenmiştir.⁴⁶

Arapçanın Avarcaya etkisi diğer dillerde olduğu gibi sadece kelime haznesini kapsamıyla değil fonetik ve morfolojik alanlarını da etkiler. Fonetik açıdan bakarsak bu değişiklikler Avarcaya has olmayan Arapça ünsüzler veya ünsüzlerin inlautta kullanılmasıdır. Avarca yazı dili, geleneksel Arap-müslüman eğitim alan ünlü Arapça araştırmacıları ve bilim adamlarının yardımıyla oluşmuştur. Tabii ki, bu süreçler içinde Arapça kuralları da kullanılmıştır. Arapça araştırmacısı, Arap Dili okutmanı Abdualilov'a göre Arapça etkisi derivasyon sisteminde de gözükmektedir.⁴⁷

Avarcada Arapça ve Farsça kelimelerin herhangi bir alanda ve modern hayatta kullanılması Avar dilinin tarihini ve kelimelerin etimolojisini anlamayı

⁴⁶Abduljalilov I.M., 'Funksionalniye osobennosti arabskih elementov v sovremennom literaturnom yazıke. Mahaçkala, 2002,s.9

⁴⁷Abduljalilov I.M., 'Funksionalniye osobennosti arabskih elementov v sovremennom literaturnom yazıke. Mahaçkala, 2002,s. 10

sağlamaktadır. Bunun neticesi olarak da Arapça unsurların Avarcaya geçme süreçlerini doğru şekilde gramer kitaplarına, bilim çalışmalarına aktarmayı kolaylaştırır. Avarca tarihi açıdan ve kültür açısından çok ilginç bir dil alanıdır. Çeşitli tarihi dönemlerden, olaylardan, süreçlerden etkilenecek farklı dillerin etkisine uğramış ve günümüzdeki hayatta da çeşitli linguistik ailelerin komşusu olarak (Türk, Kartvel vs.) onlarla alışverişte bulunmuştur. Tabii ki, bu ilişkiler Avarcanın kelime haznesini de etkilemiştir.

Avar yazarlarının eserlerinde kullanılan tarihi unsurlar milli üslup biliminin kullanabileceği veriler açısından örneklik göstermektedir. Herhangi bir dönemin belirtisi olarak gelecek nesilleri, geçmiş dönemleri ve bu dönemlerde vuku bulan olayları iyice anlamaya yardımcı olmaktadır.⁴⁸ Arapçadan gelen bazı unsurların yerine Rusça kelimeler tercih edilmiştir.

маданият [madaniyat] ‘medeniyet’
идара [idara] ‘idare’, алип [alip] ‘alfabe’
адабият [adabiyat] ‘edebiyat’
къанун [k’anun] ‘kanun’
мулк [mulk] ‘ülke’
сиях [siyah] ‘sicil’
таптар [taptar] ‘defter’
хисаб [hisab] ‘cebir’
жугъа [juha] ‘tümce’
къаламтар [k’alamtaar] ‘kalem kutusu’
мажмуг [majmuğ] ‘mecmua’
мугалим [mugalim] ‘öğretmen’

Farsça kelimelerin Avarcaya Arapçadan daha önce girdiğini düşünürsek Avarcadaki Arapça ve Farsçadan gelen bazı kelimelerin Rusça karşısında pasivize edildiğini görmekteyiz. Bu kelimelerin bir kısmı kültürel, politik,

⁴⁸M.M. Gimbatov ‘Avarsko-russkiy slovar’, Mahaçkala, 2006

ekonomik alanlardaki pozisyonun zayıflamasından dolayı aktif kullanımdan çıkmaktadır. Bununla birlikte, son zamanlarda dini gelişmelerden dolayı din ile ilgili unsurlar yine yoğun kullanılmaya başlanmaktadır. Arapça kelimelerden oluşan eski haznenin % 87'si genellikle isimdir. Eski isimlerin kullanılmamasının en önemli sebepleri olarak toplumdaki sosyal ve kültür değişiklikler, günlük yaşamdaki değişiklikler, çeşitli milletlerin migrasyonu, idari-toprak bölümündeki faaliyetler, toplum yaşamının durumu, bilim, teknik gibi alanların gelişmesi gösterilebilir. Belirttiğimiz faktörler gerçek yaşamda yabancı unsurların kullanılmasının aktüel olmadığını ispatlamaktadır.

Avarcanın antroponimik sisteminde Arapça köklü özel isimler dikkat çekmektedir. İsimlerde, kadın cinsini belirten **-at,-av,-ay** ekleri, kadın ve erkek özel isim fonksiyonunu taşımaktadır.

Örneğin:

Sayd (erkek) – *Saydat* (kadın),

Mağarullav (Avar erkeği) - *Mağarullay* (Avar kadını),

Mahhullav (demirden-erkek cinsi) – *Mahullay* (demirden–kadın cinsi),

Partsipav (gümüştan-erkek cinsi) – *Partsilay* (gümüştan –kadın cinsi),

Bertsinav (yakışıklı) - *Betrsinay* (güzel).

Avarcada karşılaştığımız bu türdeki antroponimik Arapça köklü unsurlar, diğer Dağıstan dillerinde de yer almaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, çoğu kadın özel isimleri Rus Dili etkisinden dolayı **-at** eki yerine Rusçadaki karşılığı olan **-a** ekini benimsemiştir. Örneğin: *Saidat* yerine *Saida*, *Marjanat* yerine *Marjana*, *Aminat* – *Amina*, *Patima t*– *Patima* vs.

Arap morfolojisinin Avarcaya en önemli etkilerinden biri üçüncü tekil şahıs zamirlerinde görünür. Arapçada müzekker ve müennes üçüncü tekil şahıs zamirleri olan ‘huva’ ve ‘hiya’ Avarca sisteminde bulunmaktadır. Bunun için Avar dili üzerine çalışan eski bilim adamları Arap gramerinin geleneklerine uyararak üçüncü şahısta **–jiv (hüve) –jiy (hiye)** şeklinde Avarca ettirgen zamirlerinin eklerini kullanmışlardır. Bunların dışında bir de **–jib** eki vardır ki

bu da cansız nesnelere karşıl原因an zamirdir. Bu zamirin kökeni ise tam olarak belli değildir. Açıkça görülmektedir ki Avar gramerindeki bu değişimler Arapçanın etkisinden kaynaklanmaktadır.

Arapçada anlam farklılığını gösteren kısa ve uzun sesli harfler karşılaştırıldığında Avarcada uzun ünlüler bilhassa bu dilin gramer yapısına bağlı olarak kaybolmaktadır. Örneğin:

Ar. *jinn* → Av. *djin*

Ar. *miskī n* → Av. мискин

[miskin] Ar. *dükkān* → Av. тукин

[tukin]

Ar. *akābat* → Av. гакъуба [ğ'ak'uba]

Arapça ve Farsça'dan geçen sözcüklerin adaptasyon sürecinde yer alan değişiklikler Kumukça ve Dargice ile benzerdir. Dudak sesi ünsüzü 'b' yerli dillerde benzer ünsüz 'б' [b]' ile benzer veya farklı pozisyonlarda kullanılmaktadır (anlaut, auslaut).

a. İlk Ses

Ar. *baraka (t)* → Av. *barakat*

Ar. *buhtān* → Av. бугътан [*buhtan*]

Ar. *bulbul* → Av. булбул [*bulbul*]

b. Son Ses

Ar. *ṭ alab* → Av. талаб [*talab*]

Ar. *'arab* → Av. гараб [*ğarab*]

Arapça ve Farsça dış ünsüzü 'd' yerli Avarca ve Dargicedeki 'd' ile benzerdir.

c. İlk Ses

Ar. *dawla* → Av. давла [*davla*]

Ar. *dalil* → Av. далил [*dalil*]

Ar. *dars* → Av. дарс [*dars*]

Fars. *darman* → Av. дарман [*darman*]

Avarca konsonant sisteminde Arap harfleriyle uyumlu olmayan harfler de bulunmaktadır. **Avarcada:** хЪ [kh''], чI [çhh], хЪ[kh'], кЪ [kI':], кI[k':], цI[ts':]

Avarca harflerle uygunluk göstermeyen Arap ünsüzleri bulunmamaktadır:
ء ظظثثث.

Akraba dillerin bile fonetik açıdan farklı olduğu bilinmektedir. Bu farklılıklar dilin eklem özelliklerine bağlıdır. Farklılığa biraz daha eğilmek gerekirse, alıcı dilin kurallarına uymamasından dolayı o dili konuşanlar kendi dilinin fonetik sistemine uygun olarak telafi eder ve böylece yabancı dilden geçen unsura adaptasyon imkanı sağlanmış olur. Bu adaptasyonu aşağıdaki unsurlarda görebiliriz. Arapça ünlüler vurgu ve vurgu ardı halinde tam azalma kuralına tabi olur:

Ar. *bāraka -l-lāh* → Av. баркала [barkala],

Ar. *zumurrud* → Av. зумруд [zumrud].

Epiteza

Epiteza; yerli dillerde Arapça unsurların kombinasyon değişikliklerine ait olan fonetik fenomendir. Yani, epiteza yardımı ile alıcı-dillerde doğal olmayan **мл (ml), лм (lm), др (dr), мр (mr), ср (sr)** gibi ses kombinasyonları ortaya çıkmaktadır. Bu fenomeni örneklerle gösterelim:

Ar. *'amr* → Av. *amru*

Ar. *'aṣ l* → Av. *aslu*

Ar. *'ilm* → Av. *'ilmu*

Ar. *asr* → Av. *asru*

Epenteza Örnekleri

Dağıstan dillerindeki Arapça ve Farsça unsurlarda epenteza yer almaktadır. Kelimenin aslında bulunmayan sesli, alıcı dillerdeki ünlü uyumu kuralına uyar (Türk dillerde) veya Kafkas dillerindeki gibi hece türemesi

oluşturur. Ar. *naqš* → Av. накъиш [nak'iş]; Ar. 'ajz → Av. гяжиз [ğyajiz]; Ar. *şabr* → Av. сабру [sabru].

İncelediğimiz dillerde Arapça unsurlardan oluşturulmuş zarflar da çok kullanılmaktadır. Bu zarflar Arapça unsurlara Avarca ekleri veya yardımcı sözcükleri eklenerek oluşturulmaktadır. Avarcadaki zarf eki – **го (go)**' nun yardımıyla yapılan zarflar:

паракъат-го [parakat – go] – '**rahatça**'

мискин -го [miskin – go] – '**fakirce**'

х'икмат –го [hikmat-go] – '**acayip**'

Ayrıca, Kafkas dilleri grubuna giren Avarca, Dargice ve Kumukçada aynı anlamı taşıyan ve sadece fonetik ve ek değişikliği gösteren zarflar vardır. Bu zarflar genellikle zaman anlamı içeren kavramları belirtir. Bu zarfları inceleyelim. Örnek olarak, '**kader**' deyiminin dillerde aynı anlamı taşıdığı görülmektedir.

Хвалил саат бач'ана.[Hvalil sa'at baç' ana] – '**Kaderi geldi de hayatını kaybetti**'

Итниялъ вач'а [İtniyal' vaç'a] - '**Pazartesi günü gel**'

Zarf fonksiyonları Arapça ve Farsçadan gelen diğer unsurlara özgüdür:

Av. ахират [ahirat] 'ahiret'

Darg. ve Av. джума [cuma] 'Cuma günü' vs.

Avar alfabesindeki '**п**' [pe] harfi Arapça '**f**' veya '**b**' nin yerini tutmaktadır:

farz → *parz*

nafaka → *napak'a*

alif → *alip*

Atasözleri ve deyimlerde de Arapça ve Farsçadan gelen unsurlar kullanılmaktadır. Aşağıdaki atasözlerini Hasavyurt bölgesi Tukita köyü Kültür Merkezi Müdürü Budunova Mesedu tarafından derlenmiştir.

1. Гъалбацалъ нахъе цоко тола, **гадамас** цар тола. [Ĝalbatsal' nah'ye ts'oko tola, ĝadamas ts'ar tola] «Kurt ölür deri kalır, insan ölür namı kalır»
2. **Ватан** гъечев чи чед гъечев таргъа. [Vat'an heç'ev çı çed heç'eb tarĝa] «Vatansız adam ekmezsiz kapkacak gibidir»
3. Нилъерго **ватан алжан**, чияр бак' **жужах**. [Nil'yergo vatan aljan, çiyar bak' jujah'] «Memleket cennettir, gurbet cehennemdir»
4. Толго **дунял** сверена, **алжан** рокъоб батана. [T'olgo dunyal sverena, aljan rok'ob batana] «Bütün dünyayı dolaştım cenneti evimde buldum»
5. Шагъ гадаллъун **ватани**, Дагъистаналъулгун рагъде виччан те. [Şah ĝadall'un vatani, Daĝistanal'ulgun rahde viççan te]- «Şah delirdi ise Daĝistan'a savaşmak için gönderin»
6. **Тушманасул** гъудул гъаве, гъудуласул **тушман** гъавуге. [Tuşmanasul hudul have, hudulasul tuşman havuge] «Düşmandan dost yap dosttan düşman kılma»
7. Боцухъ **гумру** бичуге, чадихъ **намус** бичуге. [Bots'uh' ĝumru biçuge, çadih' namus biçuge] «Ömür parayla satın alınmaz namus ise»

8. Мунги **хан**, дунги **хан**, чужазе хер лъица балеб?[Mungi han,dungi han, cıyaze her l'itsa baleb?] «Sen hansın ben hanım, atlara yem kim verir?»
9. **Мискинлъи** рогъо гуро, бечелъи **гъунар** гуро.[Miskin'i roho guro,beçel'i hunar guro] «Fakirlik kusur değildir zenginlik de haysiyet değildir»
10. **Сабур алжаналъул** кул. [Sabur aljanal'ul k'ul] - «Sabır cennetin anahtarıdır»

Not: Belirttiğimiz unsurlar Arapçadır:

гадамас [g'adamas] «adam»

Ватан [vatan] – «vatan», алжан [aljan] «cennet»

жужах [jujah] «cehennem»

дунял [dunya] «dünya»

тушманасул [tuşmanasul] «düşman»

гумру [g'umru] – «ömür»

намус [namus] «namus»

Avarcanın muhtelif lehçelerinde de Arapça ve Farsça unsurlara rastlamak mümkündür. Bazı lehçe ve şivelerin dış dillerden gelen kelime ve kavramları, hayatın muhtelif sahalarına göre kullandığını söyleyebiliriz. Örnek olarak, Tukita şivesi, Zakatala lehçesi vb. lehçelerdeki günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılayan çoğu kelimeler genellikle Gürcüceden alınmıştır. Fakat dini, kültür, eğitim alanlarında kullanılan unsurlar genellikle Arap ve Fars unsurlarıdır.

Deyimler:

Аллагъасе голо [Allahase g'olo] «Allah için»

Jujah'al ' ul ts' a «Cehennemden ateşi»

Алжаналъул хурулгин [Aljanal' ul h'urulg'in] «Cennetteki huriler»

1. Felsefe, din, ruhi kavramları

- Ar. кърбан [k'urban] “kurban”
Ar. кърсур [k'usur] “kusur”
Ar. газаб [g'azab] “ıstırap”
Ar. зиярат [ziyarat] “ziyaret”
Ar. зульмат [zulmat] “zulüm”
Ar. гиприт [g'iprit] “kötü büyücü”
Ar. мунапикъ [munapik'] “münafik”
Ar. мурид [murid] “mürit”
Ar. рух [ruh] “ruh”
Ar. садкъа [sadc'a] “sadaka”
Ar. тагат [tag'at] “tapma”
Ar. тисбих [tisbih] “Kur'anı Kerim'in sûrelerini okuma”
Ar. уммат [ummat] “ümme”
Ar. хІарам [haram] “haram”
Ar. хІалал [halal] “helal”
Fars. мугъру [muhru] “mühür”
Fars. банда [banda] “esir, kul”

2. Kültür, edebiyat, ilmi kavramları

- Ar. бахс [bahs] “bahsetme, müzakere”
Ar. къранун [k'anun] “kanun”
Ar. айани [ayani] “kendi gözüyle”
Ar. гІаламат [ğalamat] “belirti, sıfat”
Ar. идира [idira] “yönetim; idare”
Ar. ихтисас [ihtisas] “meslek”
Ar. иджаза [idjaza] “izin”
Ar. ичтимаи [içtimai] “toplumsal; ortak”
Ar. миджлис [midjlis] “meclis”

Агарча: машгъул [maşğul] “meşgül olamak”

Ар. машгъур [maşğur] “ünlü”

Ар. мутарджим [mutarcim] “çevirmen”

Ар. пиша [pişa] “iş, meslek”

Ар. сиясат [siyasat] “siyaset”

Ар. таблигъат [tabliğat] “tebligat”

Ар. тахсил [tahsil] “tahsil, eğitim”

Ар. джарима [carima] “ceza kesme”

Ар. джумля [cumlya] “tümce”

Fars. саранджам [sarandjam] “kararname”

Fars. дару [daru] “ilaç”

3. İnsanın bazı sıfatları, zaman kavramı, eşya adları

Ар. габдал [g’abdal] “ukala”

Ар. адаб [adab] «saygı»

Ар. газим [g’azım] «yüce»

Ар. гашикъ [g’aşik’] «aşık»

Ар. ихтибар [ihtibar] «güven, umüt»

Ар. ислях [islyah] «hoş»

Ар. хитир [hitir] «saygı»

Ар. васвас [vasvas] «şüphelenen»

Ар. абади [abadi] “ebediyyen”

Fars. убур [ubur] «namus»

Fars. самт [samt] «yön»

Fars. бабат [babat] «oldukça iyi»

Fars. биабур [biyabur] «namussuz»

Fars. бикар [bikar] «aylak; haylaz»

Fars. бизар [bizar] «yarışkan»

Fars. биж [bij] «alçak»

Fars. дярд [dyard] «dert»
Fars. камраб [kamrab] «kusurlu»
Fars. мардав [mardav] «cömert»

Diğer unsurlar

Авладал [avladal] «kardeşler»
агълу [ahlu] «aile, akrabalar»
адаб [adab] «terbiye»
адабият [adabiyat] «edebiyat»
азалияб [azaliyab] «sonsuz»
алат [alat] «alet»
амма [amma] «amma, fakat»
аман [aman] «aman»
аманат [amanat] «emanet»
алжан [aljan] «cennet»
амру [amru] «emir»
арбаг [arbag'] «çarşamba»
аслу [aslu] «temel»
ахир заман [ahir zaman] «dünya sonu»
ахвал-хал [ah'val-h'al] «durum, olay»
ахъмакъ [ah'mak'] «aptal»
байталмал [baytalmal] «halk mülkü, malı; lanet edilmiş»
бавасур [bavasur] «basur»
бахил [bahil] «cimri»
бакъал [bak'al] «bakkal»
бугътан [buhtan] «iftira»
будун [budun] «muezzin»
ва [va] «ve»
вабаъ [vaba'] «kolera»

вагза [vag'za] «vaaz»
вазипа [vazipa] «vazife»
вараќъ [varak'] «bronz»
варис [varis] «varis»
гъазават [g'azavat] «gazavat»
гъалат [halat] «yanlışlık»
гъапул [g'apul] «dikkatsizce; kaygısızca»
гъуруш [g'uruş] «kuruş»
гъава [hava] «hava»
гадат [adat] «gelenek»
гадил [adil] «dürüstlük; dürüst insan»
гажаибаб [ajaibab] «tuhaf, garip, асауір»
гажал [ajal] «ölüm saati»
гажам [' ajam] «bir mektup türü, acam»
гажиз [ajiz] «halsiz, güçsüz»
газаб [g'azab] «ıstırap»
гайиб [g'ayib] «ayır»
газиз [aziz] «sevgili, sevimli, aziz»
оксун [oksun] «aksine»
гакъуба [pakuba] «ıstırap»
ганкабут [ankabut] «örümcek»
гарза [arza] «şikayet»
гараќъи [arak'i] «rakı»
парш [parş] «Arş»
гасий [asiy] «zor; asi»
гашиќъ [aşik'] «aşık»
гибрат [' ibrat] «öğüt, nasihat»
гилла [' illa] «sebeper»
гузру [' uzru] «1.acı, hastalık;2.özür dileme;3.engel; 4.aklama»

дабагъ [dabagʻ] «deri»
дуниял [duniyal] «fani dünya»
жанах [janah] «1.kanat; 2.taraf; 3. elbise kenarı; 4. askeri kanatı»
жасус [jasus] «casus»
жуз [juz] «1.Cüz; 2.pay»
забаниятал [zabaniyatal] «mecaz anlamda - acentalık»
загъип [zahip] «hasta; halsiz»
зайтун [zaytun] «zeytin»
закагат [zakağat] «zekat»
захмат [zahmat] «zahmet»
идара [idara] «idare»
изну [iznu] «izin»
икрам [ikram] «saygı, saygıdeğer»
ижара [ijara] «kira»
икъбал [ikʻbal] «1.şans; 2.karşılama; 3.ilgi; 4.zamanın yaklaşması»
икълим [ikʻlim] «iklim; saha; taraf»
имтихан [imtihʻan] «sınav»
ире [ire] «miras»
итни [itni] «pazartesi»
кабаб [kabab] «hayvanlarda beyaz leke; kel hayvan»
капарат [kapatat] «yaptığı bir günah üzerine verilen sadaka»
капураб [kapurab] «1.kafir; minnettar olmayan»
кашиш [kaşış] «keşiş»
касбу [kasbu] «1.gelir; 2.fayda; 3.maaş»
катан [katan] «keten»
кеп [kep] «keyif; narkotik»
киса [kisa] «1.cep; 2.elbise»
къавм [kʻ avm] «halık;
kavim» къайсар [kʻaysar]
«çar»

къарз [k'arz] «1. istek; 2. çabalama; 3. deneme»
къалам [k'alam] «kalem»
къарар [k'arar] «karar»
къубрусав [k'ubrusav] «Kıbrıslı»
къасаб [k'sab] «kasap»
къуба [k'uba] «kubbe»
къатипа [k'at'ipa] «kadife»
къисмат [k'ismat] «kısmet»
къисас [k'isas] «ceza»
лафз [lafz] «1. kelime; 2. telaffüz»
ламус [lamus] «1. kurnaz; 2. becerikli; 3. güvenli»
лахъат [lah'at] «an»
лахим [lah'im] «1. et; 2. meyvenin eti»
лахгу [lahgu] «kibir»
лукъма [luk'ma] «lokum»
магишат [ma'ışat] «geçinim;
hayat» мажус [majus] «putatapan»
мантикъ [mantik'] «dil»
малака [malaka] «yetenek»
малакумат [malakumat] «melek; Ölüm meleği»
манзил [manzil] «mesafe»
матах [matah'] «eşya; mal»
маулхаят [maulh'ayat] «hayat suyu; mecaz anlamda-rakı»
мухкан [muhkan] «titizlikle; detaylıca»
мушавара [muşavara] «müzakere; meclis»
нагана [nag'ana] «lanet»
назму [nazmu] «şiir»
накъму [nak'mu] «mektuplaşma»
накъиш [nak'iş] «desen»

напакъа [napak'a] «ücret»
нигмат [nig'mat] «niğmet»
палиж [palij] «felç»
пайда [payda] «fayda»
пакъир [pak'ir] «fakir»
пикри [pikri] «fikir»
ришват [rişvat] «rüşvet»
сапар [sapar] «sefer»
рияъ [riyah'] «ikiyüzlülük»
рухса [ruhsa] «izin; geçiş izni»
сапун [sapun] «sabun»
сипат [sipat] «yüz; sıfat»
тагзир [tag'zir] «ceza»
таж [taj] - «таç»
ць-а ^таф ^йлун [tsa'taf'ylun] «detaylar»
таптар [taptar] «defter»
т1абиг1ат [t'abiğat] «doğa»
т1абиб [t'abib] «doktor»
табак [t'abak'] «tepsi»
тагам [t'ag'am] «yemek»
халватун [halvatun] «yalnız kalmak için bir yer»

Farsça unsurlara bakılırsa, Avarcadaki Farsça unsurların sayısının pek az olduğunu söyleyebiliriz. Fakat şunu da vurgulamak gerekir ki, Avarcanın şive ve lehçelerinin sayısı çok ve farklı olduğu için Farsça unsurlarının çoğu bu araştırmada dikkate alınmamıştır. Aşağıdaki unsurlar bizzat yaşadığım Tukita köyünün şivesinde kullanılanlardır. Bu unsurlar günlük konuşma dilinde kullanılmaktadır.

жанавар [janavar] «vahşi hayvan»

гамуш [gamuşş] «camus»
хурма [hurma] «hurma»
нар [nar] «nar»
пастан [past'an] «kavun»
чинари [çinari] «çinar ağacı»
падишагъ [padişah] «padişah»
пача [paça] «çar»
парчах [paçah'] «çar»
шагъ [şah'] «şah»
палугъан [paluhan] «ip cambazı»
куса [kusa] «sakalsız»
тушман [tuşman] «düşman»
базар [bazar] «pazar»
шагъар [şahar] «şehir»
шагъра [şah'ra] «cadde»
пардав [pardav] «perde»
махмар [mahmar] «kadife»
чирахъ [çirah] «lamba»
чайдан [çaydan] «çaydanlık»
пулав [pulav] «pilav»
чакар [çakar] «şeker»
дард [dard] «dert»
чара [çara] «çare»
багъана [bahana] «bahane»
аздагъо [azdah'o] «ejderha»
жан [jan] «can»
бизараб [bizarab] «sıkıntılı»
пашманаб [pişmanab] «üzgün»
багъаяб [bahayab] «pahalı»

Avarcanın Ahvah lehçesine geçen birkaç Farsça unsur ticaret yoluyla, Kumukça, Azerice ve Gürcüceden geçmiştir. Bunlardan bazıları;

Гамуше [gamuşe] – “manda”

маймулаке, мемалеке [maymulake, memaleke] – “maymun”

азагъу, аздагъо [azahu, azdah] “ejderha”

пил [pil] “fil”

жейран [jeuran] “ceylan”

Avarcanın Zakatala lehçesinde sosyal ve politik, kültürel ve tarihi kavramları yansıtan kendine özgü bir terminolojisi yoktur. Bugüne dek kelime hazinesi Arapça ve Farsça unsurlardan oluşup, bugün bile aktif şekilde kullanılmaktadır. Örnek olarak, genel kavramları yansıtan Arapça kelimeler şunlardır:

ar. инкишар [inkişar] «gelişme»

ar. инкар [inkar] «inkar»

ar. маджбур [madjbur] «mecbur»

ar. сангар [sangar] «siper»

ar. махаля [mahalya] «mahalle»

ar. мартаба [martaba] «kat»

ar. иштагъ [iştah] «istek, iştah»

ar. майдан [maydan] «alan»

ar. мацхара [matshara] «fıkra»

fars. ассар [assar] «iz»

fars. банди [bandi] «büğet»

fars. базарган [bazargan] «tüccar»

fars. бах [bah] «kader, mest»

fars. биринз [birinz] «pirinç»

fars. шах [şah] «kesilmiş dal»

fars. чини [çini] «seramik»

fars. ранг [rang] - «renk»

3.3 DARGİCE'DEKİ (DARGİLER, DARGON, DARGONTİ, DARGAN) ARAPÇA VE FARŞÇA UNSURLAR

Dağıstan' ın dağlık, yüksek dağlık, bayır bölgelerinde yaşayan ve Doğu Kafkas dil grubunu konuşan Kafkas milletidir. Dargi diline Arapçadan gelen unsurların tesbit edilmesi Türk ve İran dillerinin ve kültürünün Dargi diliyle ilişkilerini araştırmak için önemlidir. Çoğu Arapça unsurlar Dargiceye Türkçe ve Farsçadan geçmiştir.

İslam dininin Dargi topraklarına süratle girmesi ve yayılması Urkarah topraklarının bir kısmından başlayarak XI –XII. yy'dan XV. yy'a kadar devam etmektedir. Urkarah, Kubaçi, Kalakoreuş, Tsudahar gibi Dargi köylerinde bulunmuş epigragik anıtlar bu tarihleri ispatlamaktadır. Yeni din olan İslamın pozisyonu XV. yy'da dağlık bölgelerde iyice yerleşmiştir.

XIII. yüzyıllarda Dargi dilinin Adjam yazısı oluşmaya başlamış ve XVII. yüzyılda tamamlanmıştır. Diğer Dağıstan dillerinde olduğu gibi Dargice olarak da Arap harfli Dağıstan dilinde gazeteler, eserler, dergiler yayımlanmaktaydı. Dargilerin birinci meşhur abidesi olan 'Kaytag-Dargo kanunları' eseri de Arap harfleriyle yazılan Dağıstan dilinde yazılmıştır. Arap harfleriyle yazılan Dargi dilinde diğer dillerdeki gibi Arap alfabesi temelinde oluşmuştur. Sadece harflerin sayıları farklıdır. İdris Akuşinskiy tarafından yapılmış olan bu alfabe 31 harften ibaret olarak satır üstü ve satır altı işaretlerle tamamlanmıştı. Arapça 'ک' harfinin Dargice к, ки, г harfleriyle belirtilmiş olması bu alfabenin eksikliklerinden biridir.

Kaynaklara göre XI. yy'dan itibaren Tsudahar, Kubaçi, Akuşa köylerinde dini mektepler aktif bir şekilde faaliyette bulunmaktaydı.⁴⁹

Dağıstanlı bilim adamları arasında çeşitli konularda risaleler yazma işi popülerdi. Bunlardan biri Dargi bilim adamı Usişalı Daud (ö. 1958) Türk filolog al-Çarpardi'nin 'Arapça Grameri'ne ve Ahmad ibn Dinkuzi ar-Rumi' nin 'Marah al-arvah' eserine 'Haşiyat Daud' adındaki risaleleri bunlardan bazılarıdır.

Usişalı Daud, medrese hocalarından Kudatlili Muhammed'in öğrencisiydi. Zamanla Kudatlili Muhammed'in takipçileri felsefe-bilim okulu açarak Arap ve müslüman bilim alanlarının en meşhur çalışmalarını, görüşlerini topluma başarıyla kazandırmışlardır. Daud Efendi aynı zamanda Doğu aleminde de ün kazanmış ve felsefe, mantık, astronomi, teoloji alanlarında çalışmalar yapmıştır. Dağıstan'daki Arap-Müslüman rönesansının en parlak isimleri olarak tanınmıştır.⁵⁰

Belirtilen olaylar Dargi ve Arap dillerinin dil ilişkilerini çeşitli boyutlarıyla göstermektedir.

Bu dönemlerde ayrı Dargi lehçelerinden ortak bir yazı dili oluşmaya başlamıştır ve Rusça unsurlar aktif şekilde Arapça unsurların yerini almaya başlamıştır. Yazı dilinin oluşumundan yaklaşık 30 yıl kadar sonra Arapça unsurların sayısı azalmıştır. Dini terimlerin belirtilmediği görülmektedir.

Yerli halkın okuryazarlığının yüksek seviyede olması, yerli edebiyata Arap edebiyatının etkisi Dargi dilini ciddi anlamda etkilemiştir. Arapça konuşma dilinden Dargi diline geçen çoğu unsurlar bu dilin gelişmesini sağlamış ve aynı zamanda Arapça unsurların Dargicede yerleşmesini sağlamıştır.

⁴⁹Alikberov A.K. O nekotorih osobennostyah zarojdeniya i stanovleniya knijnoy kulturi Dagestana // Rukopisnaya i pečatnaya kniga v Dagestane. Mahaçkala, 1991.S. 55

⁵⁰Abdullayev İ.H. Gruzinskoye pismo v srednevekovom Dagestane // Dagestan i Severnyı Kavkaz v svete etnokulturnogo vzaimodeystviya v Evrazii. Mahaçkala, 2008. S. 64

Dargi dili, Kumukça ve Avarcadaki gibi temel edebiyat eserlerinden temel aldığından dolayı dil alışverişini ve diğer dillerin bu dile etkisini izlemek zordur. Dargilerin geçmişi yeterince araştırılmamıştır. Tarih ve etimoloji araştırmalarının zayıf durumda olduğu söylenebilir. Bütün bu boşluklara rağmen yaklaşık bir kronoloji kurabiliriz. Arap faaliyetlerinin etkisi, XI. yüzyılda Arapların Dargi halkının arasında yavaş yavaş yer bulması ile başlar. XII. yüzyıldan başlayarak Dağıstan'da Arap-müslüman etkisinde bir edebiyat ortaya çıkar. Türk ve İran halklarıyla ve Kumukların, Avarların vasıtasıyla aktif ticari faaliyetlerde ve dini ilişkilerde bulunarak söz konusu dile çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça kelime girmiştir. Arapça asıllı bazı kelimelerde Türkçe “-sız-siz-suz-süz, çı-çi-çu-çü” ve Farsça”-kar, -zade” eklerini de görebilmekteyiz.

Bazı örnekler:

- Инсапсиз [insapsız] - «insafsız»
- имансиз [imansız] - «imansız»
- ихтилатчи [ihtilyatçı] - «şakacı»
- хиллакар [h'illakar] - «kurnaz»
- пагъмукар [pahmukar] - «yetenekli»
- тамахкар [tamah'kar] - «cimri»
- хярамзаде [h'yaramzade] - «haram işlerle uğraşan»

Alfabe noktasında da Arapçanın Dargi diline etkisini görebiliriz. XV asrın sonunda Dargi yazı dilinin oluşturulmasında çok çabalar yürütülmüştür. Böylece kırk iki harften oluşan alfabe meydana gelmiş, binden fazla Arapça kelime Dargiceye çevrilmiştir. XVIII. yüzyılın başında, Adjam yazı dili son şeklini almış ve neticede muharrirlerin ve müstensihlerin faaliyetlerinin de etkisiyle Dargi dili yeni sözcüklerle zenginleşmiştir.

Dargicede kullanılan Arapça kişi adlarına da değinmek gerekir. Zira Dargicedeki Arapça isimlerin spesifik kullanımı bilim adamlarının dikkatini çekmektedir. Dünyada en popüler olan Muhammed isminin Dağıstan'da muhtelif kullanımları ve telaffuzları vardır. Bu değişiklik dillerin, lehçelerin ve şivelerin etkisiyle oluşmuştur. Sovyetler Birliği döneminde Rus fonetiğine uyarak Magomed şeklinde kimliklere yazılan ve telaffuz edilen isim son yılların dünya görüşünün; dini, tarihi köklere dönme faaliyetlerinin etkisiyle Muhammad olarak Arapça köküne daha yakın bir hâle dönmüştür. Dini alana giren diğer adların da telaffuzu ve yazılışı Dargicede farklıdır.

Örnek olarak:

Kum. Иса [İsa], Darg. ГИса [Ğisa]

Yusup – Yusuf

Ğismail – İsmail

Kum. Sulayvan – Suleyman

Darg. Ğa'yşat – Ayşe vs.

Çoğu yabancı isimler dini kavramları yansıtan kelimelerdir:

Kalimat - (Allahın sözü)

Zulbuk'ar - (Ali'nin kılıcı)

Kurban – (kurban)

Dargicede Fars ve Arap isimleri de yaygındır: Zahra, Zuhra, Jamal, Kureyş.

İki anlam taşıyan (insan adı ve kavram) unsurları da görmekteyiz:

Murad – 1. isim; 2. istek;

İslam - 1. din; 2. isim;

Salam – 1. selam; 2. İsim.

'Din', 'nur' gibi Arapça kelimeler çoğu kez bileşik ek olarak isimlerin önünde veya sonunda kullanılır. Örnek olarak: *Najmuddin, İzamuddin* veya *İzamuddin, Nurislam, Nurahmet, Dinislam, Nurislam, Mahammathla ' ji.*

‘İman’, ‘g’ abd’, ‘umm’, ‘ğilmu’, ‘ğ’ alim’ gibi unsurlar isimlerin daima önüne konur, yani ön kısımda bulunur: *İmanşapi, İmanğalim, Ğabduğ’ ali, Ğ’ alimpaşa, Ğ’ ilmuhan, ummiyat, ummuzahidat, UmurahLil, Umurayhİanat.*

Yukarıda belirttiğimiz antroponimlerin bir kısmı sadece erkek isimleri için kullanılır, diğer kısmı ise hem erkek hem kadın isimleri için kullanılmaktadır. Bazı antroponimler de bağımsız isim olarak kullanılmaktadır: *Ğ’ alim, Haji, Kıadi, İslam* vs.

Bazı bileşik isimler ise Arapça ve Türkçe olarak karışık kurulmuştur: *İbrahimbek, Alimpaşa* gibi... Bu gibi isimler büyük olasılıkla Kumuk dilinin etkisiyle yaratılmıştır. Kadın isimlerine gelince, bu isimlerde Arapça müenneslik eki olan **-at** eki korunmuştur. Bu yapı sadece Dargice isimlerde değil, diğer yerli dillerdeki isimlerde de kullanılmaktadır: *Patimat, Halimat, Kalimat, Malikat, Salihat, Marjanat, Uzlipat, Umujat, Umlijat, Ravhanat...* Bu isimlerin Arapça yazılı kaynaklardan aktarıldığını bazı araştırmacılar belirtmektedirler.⁵¹ Şunu vurgulamak gerekir ki, -at eki sadece dişil bir ek olarak kadın isimlerinde bulunmaktadır. Erkek isimlerinde bulunmamaktadır: erkek ismi *Malik* - kadın ismi *Malikat, Zahid – Zahidat, Raşid – Raşidat, S’ aid - Sa’ idat, Muslim – Muslimat.*

XX. yüzyılda Dargi dili diğer yerli diller gibi Rus dilinin en katı şekilde etkisinde bulunuyordu. Buna rağmen İslam dinine olan sadakatlerinden, Rus kişi isimlerine o kadar ilgi göstermemiş ve diğer milletlere kıyasla (Lak, Lezgi, Tabasaran) çocuklarına Rus adları vermemişlerdir. Arapça kökenli kişi isimlerinin sayısı ise yüz elliye yakındır.

Dargicede Arapça kelimelerin leksik ve semantik sisteminde bazı dikkat çekici özellikler vardır. Bu özellikler şöyledir ki; Arapça unsurlar semantik biçimini değiştirmez, yani monosemik kaldığı bir anlam taşımaktadır. Bu terimler dini kavramlardan ibarettir.⁵²

⁵¹ Musayev M.-S. M. Leksika darginskogo yazıka. Mahaçkala.1978. 129 s.

⁵² İsayev M.Ş.-A. ‘Darginsko-russkiy slovar’. Mahaçkala, 1988

азан [azan] “ezan”
ахират [ahirat] “ahiret”
гумра [g’umra] “umre”
гъижра [hijra] “hicre”
жагъаннаб [jahannab] “cehennem”
забур [zabur] “zabur”

Dargicede hemen hemen bütün Arapça cümle öğeleri kullanılmıştır. En çok kullanılan unsurlar edat ve bağlaçlardır. Arapçadan Dargiceye пулан [pulan] «falan», ва [va] «ve», я...я [ya...ya] «ya ya », хятта [h’yatta] «hatta» gibi çok kullanılan kelimeler geçmiştir.

Arapça unsurların genel semantik derivasyonu Dargi dilinde daralmaya uğramıştır. Dargi dilindeki çoğu Arapça unsurlar Türk dilinin üzerinden geçmiştir. Böylece, Dargi dilinin söz haznesi diğer Dağıstan dillerinde olduğu gibi yedinci asırda başlayan tarihi süreçleri yansıtmaktadır. Dargi dilinin grameri, bilhassa fonetiği, Arap diline kıyasla farklılıklar gösterdiği için Arapça unsurların Dargi konuşma dilinin kurallarına adapte edildiğini görmekteyiz.

Arapça uzun ünlülerin kısaldığı görülmektedir.

сабаб [sabab] - сабав [sabav] «seber»
къабул [k’abūl] - къабул [k’abul] «kabal»
даим [dāim] - даим [daim] «daima»
васийат [vasiyyat] - вассет [vasset] «vasiyet»
тупан [tufan] – тупен [tupen] «sel»
ятим [yatim] - йэтим [yetim] «kimsesiz»

Tarihi süreçte bazı kelimelerin semantik sınırlarının genişlediği izlenebilmektedir. Örnek olarak: ‘**mescit**’ kelimesinin farklı fonetik ve semantik

anlamalarda kullanılması – мижит [mijit], миздикк [mizdikk], мистик [mistik];
майдан [maydan]: 1. meydan; 2. düz bir yer; 3. ova; 4. çayır.⁵³

Arapça fiiller Dargicede asimilasyona uğramamışlarsa da, bazı Dargice fiiller Arapça adlara eklenerek yeni türler yaratmışlardır.⁵⁴

Dargi dilindeki bazı bitişik fiiller ‘bares’ kelimesinin, Türkçedeki ‘etmek’ yardımcı fiilinin, analogu olarak Arapça kökenli (tenvin ile) isimlere eklenerek yüzden fazla yeni sözcük oluşturmuştur. Bununla birlikte diğer olumsuz ve kayzatif şekiller de oluşturulmuştur. Şunu belirtmek isteriz ki, bu unsurların anlamları polisemantik şekilde kullanılarak konuşma dilinde asıl anlamından farklı bir anlam taşıyabilmektedir.

“Arapça kökü + bares (бапес) + хIе (önek) + ахъ (ах’)” formüllü kelime yapısına göre, Arapça unsurların Dargi gramerine bütünüyle uyduğu belirtilmiştir.⁵⁵

Örnekler:

хебарес [h’yebares] ‘yaptıramamak’; ‘yapmamak’; ‘yapamamak’
абдалхебарес [abdalh’yebares] ‘aptallık yapmamak’
амрухебарес [amruh’yebares] ‘bir şeyi yapmaya izin vermemek’
асархебарес [asarh’yebares] ‘etkilememek’
асархебарахъес [asarh’yebarah’es] ‘etkilendirememek’

Arapça kelimelerin Dargi konuşma diline etkisi o kadar büyüktür ki, dilin bütün lehçe ve şivelerinde sağlam şekilde yer almaktadır:

Тайпа [taupa] «soy», «akrabalık bir grup»

баракат [barakat] «bereket»

патиха [patihya] «Fatıha süresi»

⁵³ Gaydarov, Gasanova 1966, s. 25

⁵⁴ Stoyanova N.İ. Leksiko-semantiçeskoe i fonetiko-morfologiçeskoye osvoyeniye arabizmov v darginskom yazıke. Aftoreferat dis.kand.filol.nauk. Mahaçkala, 2004, S.165

⁵⁵ Stoyanova N.İ. Leksiko-semantiçeskoe i fonetiko-morfologiçeskoye osvoyeniye arabizmov v darginskom yazıke. Aftoreferat dis.kand.filol.nauk. Mahaçkala, 2004, S.128

жагъил [jahil] «1. aptal; 2. genç adam»
зяхмат [zyahmat] «zahmet, zorluk»
ряхмат [ryah'mat] «1. rahmet; 2. yağış; 3. bereket»
пагъму [pahmu] «yetenek»
уммат [ummat] «1. ümmet; 2. kalabalık; 3. kavim»
рискъи [riskli] «rızk, geçinim, gıda»

Görüldüğü gibi bazı Arapça unsurların semantik anlamları Dargi dilinde biraz geniş şekilde kullanılmakta ve ek olarak yeni anlamlar edinmektedir.

Хабар [habar] haber (arapça *-habarun*) kelimesinin anlamı Kumukçada olduğu gibi Dargicede de birkaç anlam taşımaktadır: «**1. haber; 2. hikaye**».

Харж [harj] «*harç, masraf*» kelimesi birkaç anlamda kullanılmaktadır: «1. masraf; 2. pay; 3. kumaş kesimi; 4. haraç»;

Инсап [insap] «1. insaf; 2. dürüstlük; 3. insanlık»;

Жаназа [janaza] «1. cenaze; 2. ceset; 3. kalıntılar».

Arapça unsurların Dargicedeki semantik adaptasyonu, bazı unsurlarda anlam daralmasına yol açmıştır. Bazı lehçelerde sadece bir anlam kullanılmaktadır. Салам [salam] sadece «selam» anlamında kullanılmaktadır. Birkaç anlamı olan 'arakun' kelimesi sadece къяркъи [k'yaryak'i] «rakı» anlamında; 'hayr' kelimesi хайри [hayri] «daha iyi» anlamında kullanılmaktadır.

Diğer dillerde olduğu gibi Dargicede de Arapça unsurlar sınıflara ve kategorilere ayrılmaktadır.

1. İnsan ile ilgili terimler

къаст [k'ast] «amaç, istek, niyet»

лазат [lazar] “zevk, hoş, keyif”

макру [makru] “kurnazlık, entrika, dolandırıcılık”

масъара [mashara] “şaka, alay, kaba şaka”
мунпягIат [münpyağat] ‘gelir, fayda’
мусибат [musibat] ‘dert, afet’
тямягI [t’yamağil] «cimri»
насив [nasiv] “fırsat, nasip”
нукъсан [nuksan] ‘kusur’
якъин [yakın] ‘kanaat’
лагъбан [lahban] ‘obur’
суал, жаваб [javab] «cevap»
лугъат [luğat] «dil»
лякъир [lyakir] «lehçe»
ихтилат [ihtilat] «sohbet»
ясир [yasir] «esir»
жинс [jins] «soy»
тухум [tuhum] «soy»
наслу [naslu] «nesil»
ишара [işara] «gramer işaretleri»
хаин [hain] «hain»
мунапикъ [munapikI] «munafik»
жуз [juz] «cüz»
табтар [tabtar] «kitap»
хат [hat] «yazı »
хярп [hyarp] «harf»

2. Bilim, kültür, eğitim ile ilgili terimler

адав [adav] «nezaket, terbiyelik»
асар [asar] “etki”
баян [bayan] “açıklama, ilan, belirti”

гялим [g'yalim] "bilim adamı"
гилму [g'ilmu] "ilim, eğitim"
гъарац [g'arats] «yanlışlık»
пайда [payda] "fayda"
хурмат [hurmat] "saygı, hürmet"

3. Hayvanlar

маймун [maymun] «maymun»
тавус [tavus] «tavuskuşu»
пил [pil] «fil»
гякъраб [ğak'arab] «акреп»

4. Değerli taşlar

якъут [yak'ut] «yakut taşı»
дяглу [dyag'lu] «değerli taş»
жавгъардухури [javarduhuri] «inci»
юсру [yusru] «kehribar»
магъи [maği] «fildişi»
алмаз [almaz] «elmas»

Diğer Dağıstan dillerindeki gibi Dargi atasözlerinde de yabancı unsurlar kullanılmıştır. Atasözleri halkın tarih hazinesini ve tarihi ilişkilerini yansıtmaktadır ve bugünlere kadar kullanılmıştır.

1. Ахбалас – биклис **паргъатдиш**. [Ah'balas – bik'lis **parhatdiş**] – «Bilmemezlik başa rahatlık verir».
2. Къвянела **хабаллизир** имцуту **хисаб-суал** дирантехин. [Kıvyanela haballizir imtsuti **h'isab-sual** diranteh'in] - «Fıkraya uygunsuz sorular sorulmaz».

3. Узахлузул **хата** ахирхьур. [Uzahuzul hat'a ah'irhur] - «Hiçbir şey уармауан уанılmaz».
4. **Х'урмат** бякбили бигул, буруйши лихилзан. [h'urmat byakili bigul, buruyşi lihilzan] – «Sayılmak istiyorsan dinlemeyi öğren».
5. Холал шила холал **гякълу**. [Holal şila holal hyaklu] - «Büyük köyün büyük akli vardır.»
6. Вархълиэдли **мукур** майкуд. [Varhli edli muk'ur mayk'ud] - «Naklıysan korkma».
7. Къиркъирла мас **сахаватли** бука. [K'irk'irla mas sahavatli buka] - «Cömert, cimrinin zenginliğini tüketir».
8. Багтела **пахру** дурхни. [Bag'tela pahru durhni]- «Çocuklar anne-babanın sevincidir. »
9. **Гьям** ахбикул хвилис бамхари ахбитуга [**Гьям** ah'bik'ul hvilis bamhari ah'bituga] - «Köpek havlamazsa yemek vermezler».
10. Аллагъли адамъис кел хулираца мухлирадитхьибти сари, имцулилихирхъуликамли гъайиклвихъис. [Allahli adam'is k'el huliratsa muh'iradbnh'ibti sari, imts'ulilih irh'ulikamli g'ayiklvih'is] - «Allah insana iki kulak ve bir ağız vermiş ki, çok dinlesin az konuşsun».

Not: Yukarıda dikkat edilmesi gereken unsurlar şunlardır:

- паргъатдиш [parhatdiş] «rahatlık»
- хабаллизир [haballizir] «fıkra»
- хисаб-суал [hisab-sual] «soru»
- хата [hat'a] «hata»
- хурмат [h'urmat] «hürmet»
- гякълу [hyak'u] «akıl»
- мукур [muk'ur] - «şüphe, korku»
- сахаватли [sahavatli] - «zengin»

- Darg.** ин шалал дунъя [*in şalal dunya*] «*tüm dünya*»
Darg. Аллах багъандан [*Allah bahandan*] «*Allah için*»
Darg. Къиямала бархи [*Kıyamala barh'i*] «*Kıyamet günü*»
Darg. Жагъанабла цѣ [*Jahanabla ts'if*] «*Cehennem ateşi*»

Farsça unsurlar diğer Dağıstan dillerinde olduğu gibi Dargi dilinde de hemen hemen bütün alanlarda kullanılmaktadır. Farsça unsurlar da Arapça unsurlar gibi Dargiceye Türk dillerinden aktarılmaktadır. Genellikle bu unsurlar gündelik, ekonomik ve kültürel hayatla ilintilidir. Araştırmacılar Dargicede yaklaşık 130 Farsça unsuru keşfetmektedirler.

- Хаканаз [*hakanaz*] «*faraş*»
 Дагъра [*dahra*] «*orak*»
 тах [*tah*] «*sedir*»
 тав [*tav*] «*şömine*»
 бару [*baru*] «*sur*»
 сангар [*sangar*] «*barikat*»
 хара [*hara*] «*inci*»
 шял [*şal*] «*şal*»
 дарай [*daray*] «*inci*»
 чятир [*çyatir*] - «*çadır*»
 махмур [*mahmur*] «*kadife*»
 дастуман [*dastuman*] «*reçete*»
 вачар [*vaçar*] «*ticaret*»
 базриган [*bazrigan*] «*tüccar*»
 тумен [*tümen*] «*on ruble*»
 гяббаси [*g'abbasi*] «*yirmi kapık*»
 бириз [*biriz*] «*ak ağacı*»
 багли [*bag'li*] «*vişne*»
 жура [*jura*] «*tür*»

пагъливан [pahlivan] «ip cambazı»
аждагъа [ajdaha] «ejderha»
хайнига [hayniga] «omlet»
пулав [pulav] «pilav»
авадан [avadan] «bol»
манавша [menevşe] «menekşe»
шагъар [şahar] «şehir»
тяк [tyak] «tek sayılı»
жут [jut] «çift»
караван [karavan] «kervan»

Örnek olarak, Dargi dilinde Arapça idiomatik isim tamlamalarının büyük kısmı kalıplaşmış şekilde aktarılarak, Dargi dilinde tek bir kelime haline geldiği örneklerle sabittir. Dargi dilinde ‘*agara*’ olumsuz sözcüğüyle beraber ‘*kar*’, ‘*çev*’ ekleri de kelimeyi olumsuzlaştırmak için kullanılmaktadır. Böylece: “**Arapça kelime +*agara*, Arapça kelime +*kar* / *çev* eki**” şeklinde oluşturulmuştur.

Dargiceye bakacak olursak, ‘*Agara*’ kelimesi bağlaç haline gelerek Arapça isimleri değiştirmektedir:

адабагар [adabagar] ‘saygısız’
адамдешагар [adamdeşagar] ‘insafsız’
ажалагар [ajalagar] ‘ihtiyar’
Аслуагар [asluagar] ‘edepsiz’
Магънаагар [mağnaagar] ‘anlamsız’.

Epiteza örnekleri

Epiteza yerli dillerde Arapça unsurların kombinasyon değişikliklerine ait olan fonetik fenomendir. Yani, epiteza yardımı ile alıcı dillerde doğal olmayan

мл (ml), лм (lm), др (dr), мр (mr), ср (sr) ses kombinasyonları kullanılmaktadır. Bu fenomeni örneklerle gösterelim: Arapça 'amr → Kum. *amir*, Darg. / Av. *amru*; Ar. 'aş l → Darg. / Kum. / Av. *aslu*; Ar. 'ilm → Darg. / Av. 'ilmu, Kum. *ilmu*; Ar. *asr* → Kum. / Av. *asru*.

Epenteza örnekleri

Arapça ve Farsça unsurlarda epenteza fenomi yer almaktadır. Asıl kelimede bulunmayan sesli alıcı dillerde ünlü uyumu kuralına uyar. Türk veya Kafkas dillerindeki gibi düzenli bir sesli harf sıralamasından yoksundur:

Ar. *naqş* → Darg. *някъиш* [nyakiş], kum. / Av. *накъиш* [nakiş]

Ar. 'ajz → Kum. *аджиз* [adjiz], Darg. / Av. *гІяжиз* [ğyajiz]

Ar. *şabr* → Kum. / Darg. *сабур* [sabor], Av. *сабру* [sabor]

İncelediğimiz dillerde Arapça unsurlardan oluşturulmuş zarflar da çok sayıda kullanılmaktadır. Bu zarflar Arapça unsurlara Dargi, Kumuk, Avar ekleri veya alıcı dillerin asıl yardımcı sözcükleri eklenerek oluşturulmaktadır. Birkaç örnek getirelim:

Dargi ve Avar dillerinde zarf eki – **го (go)** nun yardımıyla yapılan zarflar:

паракъат-го [parak'at – go] '**rahatça**'

мискин -го [miskin – go] '**fakirce**'

хикмат – го [h'ikmat-go] '**acayip**'

Kumuk dilinde – **инде [inde]** eki yardımıyla oluşan zarflar:

гъазиринде [hazinde] '**aniden**';

да / де [**da-de**] eki yardımıyla oluşturulan zarflar:

ахырда [ahırda] '**nihayet**'

Asıl Arapça unsurları:

гъабас [habas] '**boşuna**'.

Ayrıca Kafkas dil grubuna giren Avar, Dargi dilleri ve Türk dili olan Kumukçanın aynı anlamı taşıyan ve sadece fonetik ve ek değişikliğini gösteren zarflar vardır. Bu zarflar genellikle ‘zaman’ anlamı içeren kavramları belirtir. Bu zarfları inceleyelim. Örnek olarak, ‘**kader**’ deyiminin dillerde aynı anlam taşıdığını görmekteyiz.

Kum. Сааты гелдида бу дуньядан гетти. [Saatı geldi da bu dünyadan getti]

Darg. Ухънала сягъят сабаили саби [Uh'nala c' aĝ' at sabaili sabi]

Av. Хвалил саат бачана. [Hvalil sa'at baç' ana] – ‘**kaderi geldi de hayatını kaybetti**’.

Kum. Итни гун гел. [Itni gun gel]

Darg. Итни бархи вахи. [İtni barh'i vah'i]

Av. Итниялъ вача [İtniyal' vaç'a]. - ‘**Pazartesi günü gel**’.

Zarf fonksiyonları diğer Arapça ve Farsça'dan gelen unsurlara özgüdür:

Av. /Kum./ Darg. ахират [ahirat]; Darg. жумяг [juma' g']

Av./ Kum. джума [suma] vs.

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki Dağıstan'ın çokdilli, çok kültürlü yapısı içerisinde Arapça, Farsça ve Türkçe birleştirici unsurlar olmuştur. Tarihin değişik süreçlerinde ticaret dili, ortak iletişim dili ve eğitim dili olma özelliklerini taşımıştır. Zamanla edebiyat dilinin de yerini almıştır ve milletler arası iletişim için ticaret dili olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Yeryüzünde diller birbiriyle ilişki kurmaktadır. Konuşulan bütün diller birbirleri ile sıkı ilişki içerisinde ve etkileşime yol açmaktadır. Yani başka dilin etkisi altında kalan dilde bazı değişiklikler meydana gelmektedir.

Kafkasya yüzyıllardır dünya devletlerinin politikasında önemli yer tutmaktadır. Kafkasya'nın coğrafi durumu dünya entegrasyon süreçlerinde ve uluslararası ilişkilerde özel bir rol oynar. Arapların, Türklerin, Farsların, Rusların politikası Kafkasya ve bilhassa Dağıstan'ı kültürel, ekonomik ve gündemsel açıdan etkilemiştir. Arap ve Fars unsurları artık Dağıstan dillerinin önemli bir kısmı olmaktadır. Yapı, fonetik değişikliklere uğrayarak dillere katkıda bulunmaktadır. Yabancı unsurlar genellikle Dağıstan dillerine ağızlar ve Türk dillerinin vasıtasıyla geçmektedir. Dağıstan dilbilimcilerinin çalışmalarında⁵⁶ morfoloji, fonetik değişikliklerle birlikte frazeolojik (deyim) tamlamalarda da kullanılmaktadır⁵⁷. Dağıstan dillerinin antonim (zıt anlamlı kelimelerinde) dil içi (ifade araçları, anlam, metin konusu) ve dil dışı (belirli bir durum, insanın yaşı, mesleği) unsurlarından yararlanılarak yabancı unsurlarla zenginleştirilmiştir. Tezimde belirttiğim gibi Kumukça; Arapça, Türkçe yabancı dillerin eklerini benimsemiştir. (-daş, taş, -ça,-çe vs). Dağıstan dillerinin kelime haznesinde VII. yüzyıldan başlayarak çok sayıda yabancı unsuru tespit edebiliriz. Rusçanın Dağıstan dillerini etkilemesi, Arapça ve Farsça unsurların etkisinin zayıflamasına sebep oldu. Bugünkü hayatta din durumunun

⁵⁶Musayev 1978:26 Leksika darginskogo yazıka // Problema lingvistiçeskogo analiza. M.1996

⁵⁷Haydakov 1961 : 69-72.Oçerki po leksike lakskogo yazıka. M., 1961.

değişikliklerinden dolayı İslam dini ve doğu kültürüne ilgi artmıştır. Yabancı unsurların bir kısmı da ekstralingvistik sebeplerden dolayı az kullanılmaktadır. Edebiyat dili de Arapça ve Farsçanın dış baskısı dolayısıyla zenginleşmiş ve değişmiştir. Bu değişiklikler dilin her alanında: leksik (kelime varlığı), morfoloji (şekil bilgisi) ve sentaks (söz dizimi) alanlarında görülebilir.

Dil, insanlar arasında iletişim sağlayan bir varlıktır ve kültürü, hayata bakış açısını nesilden nesle aktarmaktadır. Zamanla Avarca, Kumukça ve Dargice dilleri gelişmiş, bazı unsurlar kaybedilmiş ve onların yerine yeni unsurlar geçerek zenginleşmiştir.

Arapça ve Farsça unsurların Dağıstan dillerine geçmesi Dağıstan'da yer alan olayların aynasıdır diyebiliriz. Herhangi bir toplumda oluşan değişiklikleri yansıtmaktadır. Arapça ve Farsçanın büyük etkisine rağmen Dağıstan dilleri kendi ana dilini, milli duygularını, varlığını korumaya çalışmaktadır.

Çalışmamızda, Dağıstan milletlerin İslam dinini kabul ettiğini ve bu tarihi süreçlerin 17. yüzyıla kadar devam ettiğini belirtmekteyim. Sonunda Arap, Fars, Türk dilleri gitgide Dağıstan'da nazım ve nesir kültürünün yayılmasını sağlamışlardır. Arapçanın Dağıstan'da etkili olması, iki dil bilenlerin sayısının artmasına yol açmıştır. Dağlıların Arapçayı kusursuzca bildiklerini dilbilimci Kraçkovski de vurgulamaktır.

Şeyh Şamil'in bağımsızlık mücadelesi döneminde Kafkas bölge halklarının gelişmiş Arap – Müslüman medeniyetine katılma sürecinin, tarihi yazı geleneklerinin oluşmasına yardımcı olduğunu da belirtmeliyim. Bu yazı belgelerin meydana gelmesiyle başlamış, istinsah ve tercüme yolu ile yayılmıştır. Tezde belirttiğim gibi, yabancı dillerden gelen unsurlar aynı anlamları taşıma fonksiyonlarına sahip olmaları ile birlikte, yerli dillerde semantik genişleme olayından da etkilenebildiğini vurgulayarak dilin, durgun, değişmez bir yapıya sahip olmadığını gösterir. Bir faaliyet olarak, yeni kelimeler, ifadeler, anlamlar ortaya çıkardığını görebiliriz. Şunu belirtmek isterim ki, Avarca, Kumukça, Dargicenin temel özellikleri Arap ve Fars

dillerinin etkileriyle hızla ve kolay değişmemektedir. Dağistan'da geçen süreçleri izleyerek, dilin kültürün temel unsuru olduğunu görmekteyiz. İnsanın düşünceleri, görüşleri, hisleri, tecrübesi dil vasıtasıyla meydana gelmektedir. Modern hayatta da yabancı unsurların kullanılmasının sebebi, yerli dillerde eş anlamlı kelimelerin bulunmamasıdır. Bu süreç yüz yıllar boyunca devam etmekte, kalıplaşmaktadır.

Kalıplaşmış ve sağlam biçimde kullanılan Arapça ve Farsça unsurlar çeşitli konu ve alanlara göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma yabancı unsurların alıcı dillere etkisini izlemeye ve kelimelerin kullanılma oranı üzerinde sonuç çıkarmaya elverişlidir. Çoğu araştırmalarda (yukarıda incelediğimiz Stoyanova, Musayev, Kerimov, Şihsaidov vs.) sınıflandırma toplumdaki kullanım derecesinden etkilidir. Sınıflandırmaya giren terimler şunlardır: insanın psikoloji durumu, karakteri; kültür ve eğitim alanlarının adlandırılması; meslekler, akrabalık terimleri; ticari-parasal terimleri; toplum ve politik terimleri; coğrafik terimleri; hayvan ve kuş adları; günlük eşyalar. Avarca, Kumukça, Dargicede Arapça ve Farsça unsurlarının en sık kullanıldığı alanlar ticaret ve din konularıdır. Dağistan ve Doğu arasındaki ilişkilere kültür ve ekonomi alanlarında gelişmesi edebiyat, bilim ve eğitim alanlarını kapsamıştır. Çok uluslu Dağistan'da Arapça iletişim dili olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Abduljalilov İ.G. Funksionalniye osobennosti arabskih elementov v sovremennom literaturnom avarskom yazıke. Mahaçkala 2002, s9-10
2. Abdullayev İ.H. Gruzinskoye pismo v srednevekovom Dagestane // Dagestan i Severniy Kavkaz v svete etnokulturnogo vzaimodeystviya v Evrazii. Mahaçkala, 2008. S. 64
3. Abdurahmanova P.D. Persizmi v kumıkskom yazıke, 1999, s.4
4. Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü; Cilt I: Atasözleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınlar, Ankara (1984). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü; Cilt II: Deyimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
5. Alikberov A.K. O nekotorih osobennostyah zarojdeniya i stanovleniya knijnoy kulturi Dagestana // Rukopisnaya i peçatnaya kniga v Dagestane. Mahaçkala, 1991.S. 55
6. Aliyev, Kamil, “Kumukların Tarihi Ve Günümüzdeki Sorunları” Avrasya Etüdüleri, Sayı 2, 1995-1996, s. 71.
7. Bagomedov M.R. ‘Toponimiya Darga: strukturno- semantiçeskiy aspekt’. 2013. Mahaçkala. Doktora tezi.
8. Bala, Mirza, “Kumuklar”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1977, s. 988.
9. Bartold V.V. Entsiklopediçeskiy slovar Brokgauza i Efrona 86 t. (82 t. i 4 dop.). — СПб (SPb), 1890—1907.
10. Caferoğlu Ahmet, "Kumuk Türkleri ", Türk Kültürü, Mart, 1964, sayı 17, s.9
11. Dmitriyev N.K. Grammatika kumıkskogo yazıka. 1940.s.83
12. Haybullayev S.M. Duhovnaya literatura avartsev. Mahaçkala, 1998. S. 43
13. Haydakov 1961 : 69-72. Oçerki po leksike laksского yazıka. M., 1961.

14. Gadjiyeva L., Aybatırova M. 2014, S.195-196. 'Kumuk Dilinin Ötemiş şivesinin asıl kelime haznesinin tükenme problemi', Asos Journal The Journal of Akademik Social Science.
15. Gadjiyeva L.A. 'Terminı rodstva i svoystva v kumıkskom i turetskom yazıkah' kandidatskaya dissertatsiya. Mahaçkala. 2009.
16. Gadjahmedov N.E. Şkolnyı russko-kumıkskiy slovAr. – Mahaçkala, Daguçpedgiz.; ISBN 1989. - 396,[1] S.21
17. Gadlo A.V. Etniçeskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. L. : İzd-vo LGU, 1979, S 28
18. İsayev M.Ş.-A. 'Darginsko-russkiy slovar'. Mahaçkala, 1988
19. İsayev A.A. Duhovnaya literatura na yazıkah narodov Dagestana // İslam i islamskaya kultura v Dagestane . M., 2001. S. 173.
20. Kerimov K.A. 2010. Nekotoriye leksiçeskiye osobennosti arabizmov a haydaxskom dialekte darginskogo yazıka. DGPU.
21. Öztürk Rıdvan; UYANIK Osman, Kumuk Atasözleri ve Deyimleri, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
22. K voprosu o yazıkovom smeşenii // İzbranniye statyi po yazıkoznaniyu. İzdaniye 2- M.: Editorial URSS, 2003 a. S. 174-184
23. Kraçkovskiy İ.Y. 'Nad arabskimi rukopisyami: Listki vospominaniy o knigah i lüdyah' 1965, Moskva. Nauka / 4 izdaniye, s.119
24. Kraçkovskiy İ.Y. İzbranniye soçineniya. Cilt 6. Moskova - Leningrad. İzdatelstvo Akademii nauk.1960:309-310
25. Kraçkovskiy İ.Y. İzbranniye soçineniya. Cilt VI, M-L.1960,s.568-569
26. Kolcu H. Türk Dili. 2011. S.19
27. Magomedov M.G. İstoriya avartsev. DGU, 2005
28. Martinet, A. İşlevsel genel dilbilim, çeviren Berke Vardar, İstanbul, Multilingual. 1998
29. Martinet A. Prinsip ekonomii v fonetiçeskih izmeneniyah. M. 1960

30. Musayev, Leksika darginskogo yazıka // Problema lingvistiçeskogo analiza. M. , 1978. 129 s.
31. Musayev M.M. Dagestanskiye araboyazıçnıye istoriçeskiye soçineniya XIX –XX vekov: Sostoyaniye i perspektivi izuçeniya. // Vestnik dagestanskogo nauçnogo tsentra. 2012 № 47 . s. 93
32. Gadşiahmedov N. E. ‘Kumıksko – russkiy slovar’. Mahaçkala DGU. 2016 y.
33. Paul G., Printsipi istorii yazıka. M., 1960.
34. Pekacar, Çetin, Kumuk Türklerinin Atasözleri, Meyil Matbaacılık, Ankara 2006.
35. Pekacar Çetin, Yeni Türkiye-Türk Dünyası. Cilt II-, Sayı: 16, 1997, s. 2062-206
36. Pekacar Çetin, Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları Fonetic Changes in the Words Passed From Arabic and Persian in to Kumyk Turkish s. 54
37. Pahomov E.A. Krupneyşiyeye pamyatniki sasanidskogo stroitelstva v Zakavkazye. Problemi İMK.-L.: İzd. AN SSSR, N 9-10, 1933.S.37-46.
38. Pospelov M.E Geografiçeskiye nazvaniya mira. Toponimiçeskiy slovar – M.AST., 2001
39. Ölmesov H.X., «Sopostavitelnaya grammatika kumıkskogo I russkogo yazıkov». Mahaçkala, 2000
40. Omarov H.A. ‘Obraztsı araboyazıçnıh pisem Dagestana 19 v.’, Mahaçkala-2002, s. 7
41. Saidov M. Dagestanskaya literatura XVIII- XIX vekov na arabskom yazıke // Tr. 25-go mejdunarodnogo kongressa vostokovedov. Moskva. 1960. S 121.
42. Saidov M.S. Vozniknoveniye pismennosti u avartsev // Yazıki Dagestana. Mahaçkala , 1948. S. 137

- 43.Şihsaidov A.R. ‘Vostokovedeniye v Dagestane’. 2012 . İslamovedeniye .S. 4-21
- 44.Şihsaidov A.R. 2010, ‘Rasprostraneniye islama v Dagestane’, İslamovedeniye Vıpusk 1/ 2010
- 45.Şihsaidov A.R. Epigrafiçeskiye pamyatniki Dagestana X-XVII vv. Kak istoriçeskiy istoçnik. M. 1984, S.46, 82, 334
- 46.Stoyanova N.İ. ‘Leksiko-semantiçeskoye i fonetşko morfologiçeskoye osvoiyeniye arabizmov v darginском yazıke’. Mahaçkala. Doktora tezi, 2004.
47. Teliya V.N. Semantika ekspressivnosti. Tezısı // Semantiçeskiye katgoriyi. Ufa. 1985. S 108-109
- 48.Tevfik Temelkuran, Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatnamesi, (sadeleştiren Necati Aktaş), Cilt 1-2, s. 607.
- 49.Uslar, P.K. ‘Etnografiya Kavkaza’. Yazıkoznaniye / Avarskiy yazık. Tom 3.- Tiflis. 1989
- 50.Uyanık, Osman “Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi”, Selçuk Üniversitesi TürkiyatAraştırmaları Dergisi, S. 12, 2002, s.229-250
- 51.Ziya Musa Buniyatov, “Dağıstan” mad. TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 404–405. 56